

Ethiek en economie

Een grensoverschrijdende
inleiding

Noordhoff

Bart Wernaart

3^e editie

Ethiek en economie

Een grensoverschrijdende inleiding

Bart Wernaart

Derde editie

Noordhoff

Ontwerp omslag: Michiel Uilen

Omslagillustratie: Hiroshi Watanabe (Getty Images)

Eventuele op- en aanmerkingen over deze of andere uitgaven kunt u richten aan:
Noordhoff Uitgevers bv, Afdeling Hoger Onderwijs, Antwoordnummer 13, 9700 VB
Groningen of via het contactformulier op www.mijnnoordhoff.nl.

De informatie in deze uitgave is uitsluitend bedoeld als algemene informatie. Aan deze informatie kunt u geen rechten of aansprakelijkheid van de auteur(s), redactie of uitgever ontlenen.

0 / 24

© 2024 Noordhoff Uitgevers bv, Groningen/Utrecht, Nederland.

Deze uitgave is beschermd op grond van het auteursrecht. Wanneer u (her)gebruik wilt maken van de informatie in deze uitgave, dient u vooraf schriftelijke toestemming te verkrijgen van Noordhoff Uitgevers bv.

This publication is protected by copyright. Prior written permission of Noordhoff Uitgevers bv is required to (re)use the information in this publication.

ISBN(ebook) 978-90-01-03941-7

ISBN 978-90-01-03940-0

NUR 737

Woord vooraf

Ethiek in het bedrijfsleven is vrijwel dagelijks in het nieuws. We lezen vaak over de verantwoordelijkheid van bedrijven en de professionals die daarin werkzaam zijn. Meestal overigens wanneer deze verantwoordelijkheid niet genomen wordt zoals men dat verwacht. Ethiek in het bedrijfsleven is totaal geen nieuw onderwerp en wordt al besproken sinds er bedrijven bestaan. Toch lijkt het erop dat het thema de laatste decennia extra in de belangstelling staat. Met maatschappelijke veranderingen op het gebied van privatisering, globalisering, economische instabiliteit alsmede technische en digitale innovatie zien we verschuivingen ontstaan in morele autoriteit. Dit wakkert een brede discussie aan over de rol van ethiek in het bedrijfsleven. Het is ook te merken aan de hoeveelheid handboeken en lesmethoden die geschreven wordt: er is inmiddels een grote variatie aan boeken en artikelen die zaken als bedrijfsethiek, maatschappelijk verantwoord ondernemen of ethisch handelen in het bedrijfsleven bespreken.

Toch merkte ik als docent, en later als lector in het hbo dat er niet echt een boek bestond over ethiek in het (internationale) bedrijfsleven dat de lading dekte van mijn colleges. Er zijn boeken die een prima inleiding geven in ethiek, maar zich vooral beperken tot ethische stromingen die bedoeld zijn voor het handelen van het individu. Dat is niet altijd handig voor studenten die een carrière nastreven in het internationale bedrijfsleven: het individu is daarin immers voor een groot deel afhankelijk van de koers die het bedrijf waarvoor hij werkt, vaart en hij moet in zijn professionele handelen vaak rekening houden met de grillen van de (wereld)economie. Daarnaast is er een groot aantal boeken dat zich richt op de maatschappelijke verantwoordelijkheid van bedrijven. Daarin wordt doorgaans de triple bottom line als uitgangspunt gebruikt (het lekker bekkende 'People, Planet, Profit'). Echter, het viel me op dat een groot deel van deze werken verzandt in het geven van praktijkvoorbeelden zonder daarin een verdieping in theorie en methoden aan te brengen. Ook wordt in dergelijke werken lang niet altijd stilgestaan bij ethische stromingen die al eeuwen bestaan, terwijl deze juist ontzettend veel inzicht en oplossingen kunnen bieden wanneer ze toegepast worden op het bedrijfsleven. Bovendien hebben veel boeken in de sector een morele toon die mijn studenten doorgaans niet als prettig ervaren. Vragen als 'maak jij je ook niet eens druk om ...' of 'wat is nu jouw verantwoordelijkheid?' hebben een sterk paternalistische lading, terwijl ik mijn studenten volwassen genoeg acht zelf deze vragen te stellen en hier een antwoord op te vinden op een manier die bij ze past. Ten slotte wordt in lang niet alle boeken over ethiek in het bedrijfsleven over grenzen heen gekeken. De wereldeconomie functioneert op een bepaalde manier, waardoor grootse ethische kwesties ontstaan. Om die goed te kunnen doorgronden, is vaak een breed besef nodig van de uiteenlopende (en vaak tegengestelde) belangen die in het bedrijfsleven spelen.

Ik vind het daarom belangrijk dat ethiek op verschillende niveaus besproken wordt: op het niveau van het individu, het bedrijf en de hele wereld. Ik hecht er waarde aan dat dit op een dusdanige manier gebeurt, dat er ruimte is voor verschillende, tegengestelde opvattingen. Zodoende kan een student pas echt een kritische afweging maken in de omgang met een ethisch dilemma. Bovendien vind ik het belangrijk dat een boek, hoe praktijkgericht ook, kan steunen op een solide methodologische en theoretische basis. In dit boek probeer ik dat allemaal te doen samengaan.

Woord bij de derde editie

In deze volledig herziene versie zijn een aantal verbeteringen doorgevoerd vergeleken met de eerdere drukken. Ten eerste zijn alle praktijkvoorbeelden, statistieken en onderzoeken geactualiseerd, en vrijwel allemaal geschreven/herschreven vanuit het perspectief van het economische werkveld. Daarnaast is het boek wat handzamer gemaakt. Zo zijn de oude hoofdstukken 2 en 4 samengevoegd tot één hoofdstuk, waarin vanuit verschillende invalshoeken ingegaan wordt op descriptieve ethiek (welke factoren beïnvloeden ons ethische handelen?).

Sinds het verschijnen van de eerste druk lijkt er in toenemende mate een verstrengeling te ontstaan tussen wetenschap en politieke denkbeelden, waarbij met name wetenschappers, maar ook docenten, soms beschuldigd worden van het nastreven van een politieke agenda, en op een steeds feller manier uitgedaagd worden te onderbouwen wat ze stellen. Zeker bij een vak als ethiek, waarbij we het waardeoordeel bestuderen, is het dus van enorm belang meerdere zienswijzen te belichten en goed uit te leggen waar stellingen vandaan komen; vandaar de op het eerste gezicht overdreven verwijzing naar wetenschappelijke bronnen en (onderzoeks)journalistiek. Ik ben ervan overtuigd dat het de verantwoordelijkheid is van een schrijver, wetenschapper of docent om te allen tijde verantwoording af te leggen ten aanzien van hetgeen je stelt.

Bij het verschijnen van de derde druk wil ik graag een aantal mensen bedanken. Op de eerste plek zijn dat, zoals altijd, mijn studenten. Iedere keer weer komen ze met kritische, scherpe opmerkingen, zijn er sprankelende debatten en houden ze me scherp. Zonder hen was dit boek er nooit gekomen, en zou het geen bestaansrecht hebben. Bij Noordhoff wil ik graag Esther van Rhijn, Trijnniet Oomkens en Anky Hilgersom bedanken voor hun vertrouwen, vakkundigheid en oog voor detail. Daarnaast een woord van dank voor mijn directe collega's bij Fontys Hogescholen voor hun interesse in en betrokkenheid bij het voortschrijden van mijn schrijfwerk.

Deze herziene uitgave is tot stand gekomen in een periode met verschillende uitdagingen op het persoonlijke vlak. Een speciaal woord van dank aan mijn ouders en beide broers is hier op zijn plek. Ze waren er altijd, door dik en dun.

Bart Wernaart
Valkenswaard, voorjaar 2024

Inhoud

Inleiding 7

DEEL 1

Ethiek en het individu 9

1 Wat is ethiek? 11

- 1.1 Feiten en waarden 12
 - 1.2 Ethiek als wetenschap 15
 - 1.3 De moraal 16
 - 1.4 Structureel rangschikken 26
 - 1.5 Ethiek in relatie tot andere disciplines 29
 - 1.6 Bedrijfsethiek? 33
- Samenvatting 37
Literatuur 38

2 Descriptieve ethiek: hoe doen we ethiek? 43

- 2.1 Factoren die ethisch handelen beïnvloeden 44
 - 2.2 Ethische besluitvorming 57
- Samenvatting 60
Literatuur 61

3 Normatieve ethiek: hoe zouden we ethiek moeten doen? 65

- 3.1 Normatieve ethiek 66
 - 3.2 Ethiek voor de persoon 67
 - 3.3 Ethiek vanuit de persoon 81
 - 3.4 Verbanden 90
- Samenvatting 92
Literatuur 93

DEEL 2

Bedrijf en ethiek 97

4 De ontwikkeling van ethiek in het bedrijfsleven 99

- 4.1 De industriële revolutie 100
 - 4.2 Een moreel vacuüm 103
 - 4.3 Maatschappelijk verantwoord ondernemen 114
 - 4.4 MVO in context 122
- Samenvatting 125
Literatuur 126

- 5 Sociale waarden 133**
- 5.1 De industriële revolutie en sociale waarden van werknemers 134
 - 5.2 Rechten van werknemers in ontwikkelde landen 137
 - 5.3 Uitdagingen in ontwikkelde landen 144
 - 5.4 Uitdagingen in ontwikkelingslanden 167
 - 5.5 Corruptie 171
 - 5.6 Sociale waarden van consumenten 175
- Samenvatting 186
Literatuur 187
- 6 Ecologische waarden 195**
- 6.1 The tragedy of the commons 196
 - 6.2 Van een lineaire naar een circulaire economie 212
- Samenvatting 223
Literatuur 224
- 7 Economische waarden en accountability 229**
- 7.1 Wat zijn economische waarden? 230
 - 7.2 Winst en jaarverslaglegging 233
 - 7.3 Zelfregulering en accountability 248
 - 7.4 Grenzen aan de groei! 257
- Samenvatting 260
Literatuur 261

DEEL 3

Ethische kwesties in een geglobaliseerde internationale samenleving 267

- 8 Culturele diversiteit 269**
- 8.1 Cultuur 270
 - 8.2 Culturele verschillen op diverse niveaus 274
 - 8.3 Culturele verschillen en het bedrijfsleven 275
 - 8.4 Culturele verschillen tussen landen 280
- Samenvatting 286
Literatuur 287
- 9 Globalisering: werkt het systeem? 291**
- 9.1 Waarom globalisering een goede ontwikkeling is 292
 - 9.2 Waarom globalisering een slechte ontwikkeling is 303
- Samenvatting 314
Literatuur 315
- Over de auteur 318**
- Register 319**

Inleiding

Dit boek is opgebouwd uit drie delen waarin ethiek op verschillende niveaus besproken wordt. In deel één bespreken we ethiek op het niveau van het individu. Daarna wordt in deel twee ingegaan op ethiek op het niveau van het bedrijfsleven. Vervolgens wordt in deel drie ethiek in een geglobaliseerde internationale samenleving verkend.

In ieder hoofdstuk worden ethische thema's die relevant zijn voor economische beroepen per niveau methodologisch en theoretisch onderbouwd en worden uiteenlopende opvattingen over deze thema's tegenover elkaar gezet. Aan het eind van ieder hoofdstuk vind je een puntsgewijze samenvatting waarin de belangrijkste begrippen nog eens op een rij gezet zijn, en vind je een overzicht van de bronnen waarnaar verwezen wordt.

Studiemeester is het digitale leerplatform van Noordhoff. Op studiemeester.nl vind je oefenvragen die je kunnen helpen in de voorbereiding op een tentamen, een assessment of het schrijven van een essay. Deze vragen worden op drie verschillende manieren gesteld. Er zijn ten eerste open vragen waarin je uitgenodigd wordt een kort vraagstuk op te lossen aan de hand van de bestudeerde lesstof. Hiermee kun je toetsen of je in staat bent de bestudeerde theorie toe te passen. Daarnaast is er per hoofdstuk een essayvraag waarin je gevraagd wordt om een kort essay te schrijven over een gerelateerd onderwerp. Met deze vraag kun je toetsen of je in staat bent te reflecteren op ethische kwesties en door middel van structurele evaluatie een oordeel te vormen. Tot slot zijn er meerkeuzevragen waarbij je kunt toetsen of je voldoende parate kennis van het betreffende hoofdstuk hebt.

DEEL 1

Ethiek en het individu

- 1 **Wat is ethiek?** 11
- 2 **Descriptieve ethiek: hoe doen we ethiek?** 43
- 3 **Normatieve ethiek: hoe zouden we ethiek moeten doen?** 65

In het eerste deel van dit boek onderzoeken we de relatie tussen ethiek en het individu. We gaan kijken op welke manier het individu zich verhoudt tot ethische vraagstukken. Daarvoor zullen we in hoofdstuk 1 eerst ingaan op wat ethiek eigenlijk is (en wat het niet is), waarbij we zullen zien dat de moraal een belangrijke plaats inneemt in de ethiek. We kunnen een vergelijkende methode gebruiken om verschillende ethische standpunten structureel te rangschikken.

In hoofdstuk 2 gaan we in op de vraag hoe mensen tot ethische beslissingen komen. We noemen dit ook wel descriptieve ethiek. We bespreken verschillende factoren die jouw unieke morele capaciteit bepalen, en dus verklaren waarom je op een bepaalde manier ethiek 'doet'. Daarnaast introduceren we een ethisch beslissingsmodel, met daarin de stappen die men doorgaans neemt om tot een ethische handeling te komen.

Door de jaren heen zijn er verschillende ethische stromingen ontstaan die een duidelijk standpunt innemen over hoe men ethiek zou moeten doen. We noemen dat ook wel normatieve ethiek. Deze stromingen worden uiteengezet in hoofdstuk 3.

1

Wat is ethiek?

- 1.1 Feiten en waarden**
- 1.2 Ethiek als wetenschap**
- 1.3 De moraal**
- 1.4 Structureel rangschikken**
- 1.5 Ethiek in relatie tot andere disciplines**
- 1.6 Bedrijfsethiek?**

Ethiek is een woord dat men veelvuldig gebruikt, maar dat tegelijkertijd lastig is om volledig te doorgronden. In het economische beroepenveld is ethisch handelen al decennia lang een belangrijk thema. Maar wat is ethisch handelen nu precies? In dit hoofdstuk proberen we daar een helder antwoord op te geven. Dat doen we door eerst te kijken naar wat ethiek als wetenschap doet, namelijk het structureel analyseren en evalueren van de moraal. Vervolgens gaan we nader in op wat de moraal eigenlijk is, en wat er voor nodig is om moreel juist te handelen. Daarna bespreken we een methode waarmee we de moraal kunnen analyseren en evalueren. Ten slotte bespreken we wetenschappelijke invalshoeken die nauw verwant zijn aan ethiek en gaan we in op de overeenkomsten en verschillen tussen deze andere disciplines en ethiek.

1.1 Feiten en waarden

● De Groene Amsterdammer

‘Wij zijn het nieuwe nieuws’

Door: Rosa van Gool en Coen van de Ven

Met het uitbreken van corona brak ook een infodemie uit. Complotdenkers van de oude stempel smelten online samen met hippe influencers met een miljoenenbereik, blijkt uit onderzoek samen met de Utrecht Data School. Er is maar één superspreader nodig om een lawine van complotten te laten voortdenderen.

Sinds het begin van deze eeuw zien klassieke media langzaam hun rol als poortwachter afbrokkelen. Informatie reist ongehinderd en zonder kritische redactiecontrole rond, vooral online. Op dit moment gebeurt dat in pandemische tijden waarin juiste informatie cruciaal kan zijn en de afwezigheid van wachters dodelijk. Een deel van Nederland zocht zijn toevlucht in traditionele media, het aantal krantenabbonementen nam spectaculair toe. Een ander deel vluchtte juist in complotten. Tien procent van de Nederlanders gelooft dat er ‘vieze spelletjes worden gespeeld’, berichtte *Trouw*. Zo waart het idee rond dat er met een vaccin ook stiekem een chip wordt geïnjecteerd, geloven mensen dat Bill Gates heimelijk het RIVM bestiert en gingen er 5G-zendmasten in vlammen op. (...)

Die veelvoud aan complotten kent inmiddels populaire en invloedrijke ambassadeurs. Behalve de reeds bestaande groep van notoire zolderkamercomplotdenkers op Twitter is er een nieuwe groep ontstaan van hippe influencers die, vooral via Instagram, pasklare antwoorden beloven in een tijd dat mensen snakken naar duidelijkheid. Onder hen bevinden zich beroemde mensen, zoals supermodel Doutzen Kroes en de rappers Lange Frans en Willie Wartaal. Juist in een tijd waarin slechts ‘vijftig procent van de kennis voorhanden is’ zijn hun alles verklarende verhalen aantrekkelijk.

14 september 2020

Ethiek is een onderdeel van filosofie. De twee termen worden vaak door elkaar gebruikt, maar hebben toch echt een verschillende betekenis.

Filosofie

In filosofie bestuderen we de fundamentele aard der dingen.

Filosofie is dan ook een afgeleide van de Griekse woorden *filo* en *sofia*, wat samengevoegd min of meer betekent ‘het houden van wijsheid’. Een filosoof wil graag wijsheid verkrijgen door de wereld om zich heen te doorgronden. Filosofen stellen zich bijvoorbeeld vragen als ‘kan er een God bestaan?’ of ‘heeft de mens een ziel?’ of ‘hoe moet een land bestuurd worden?’. Dat uit zich bijvoorbeeld in de fundamentele studie naar kennis (ook wel epistemologie genoemd). Denk daarbij aan de vraag hoe we ons als mens verhouden tot feiten, en of er bijvoorbeeld zoiets bestaat als een absolute waarheid, of dat de waarheid afhankelijk is van wie ernaar kijkt.

Epistemologie

Eigenlijk zijn de van oorsprong Trumpiaanse ‘alternatieve feiten’ de kern van een hele filosofische kwestie (Lehtonen, 2018; Andrews, 2021). Zoals we in het krantenartikel ‘Wij zijn het nieuwe nieuws’ kunnen zien, verzeelede Nederland tijdens de coronapandemie in een complexe discussie over wat nu waar is en wat niet, en hoe we dat kunnen waarnemen. Eigenlijk is dat precies wat filosofen al eeuwenlang doen. Daarbij zijn er grofweg twee tegen-gestelde opvattingen: de eerste opvatting stelt dat de waarheid absoluut vaststaat, en door (wetenschappelijke) dialoog uiteindelijk onomstotelijk wordt vastgesteld. De tweede opvatting is flexibeler, en stelt dat de waarheid erg afhankelijk is van wie ernaar wil kijken, en dat de perceptie van mensen daarbij altijd verschillend is (bijvoorbeeld Kant, 1783). Een ultieme waarheid kan dus niet bestaan, en waarheid is een persoonlijk fenomeen. Deze twee uiterste zienswijzen stonden ook centraal in veel coronadiscussies.

Om als filosoof de wereld te kunnen doorgronden, moeten we het niet alleen over feiten en kennisleer hebben. Ethiek is ook een onderdeel van de filosofie waarbij het nu juist niet om feiten gaat, maar om het hebben van een waardeoordeel. Feiten kunnen daarbij een belangrijke bron van inspiratie zijn, maar behelzen niet de kern van een ethische kwestie. De kern van een ethische kwestie gaat over de zoektocht naar wat goed of wenselijk is: de moraal.

Moraal

Zo kunnen we rondom een bepaald thema een discussie over feiten hebben, maar ook over wat moreel juist is. Een mooi voorbeeld hiervan vinden we in het voorbeeld ‘Leiderschap? Het zit in je DNA!’, waarbij wetenschappers aan de hand van een DNA-test bepaalde eigenschappen die iemand van nature heeft, kunnen vaststellen. Hier kunnen we ons de feitelijke vraag stellen hoe plausibel het is dat iemands hormonale samenstelling wat kan zeggen over iemands mogelijke functioneren in een bepaald beroepenveld. Ook zouden we ons de vraag kunnen stellen of omgevingsfactoren niet veel belangrijker zijn dan iemands DNA-samenstelling in de ontwikkeling van bijvoorbeeld leiderschap (Stiles, 2011). Een ethische vraag zou kunnen zijn: in hoeverre is het moreel juist om iemands talent in een bepaalde beroepscontext (deels) vast te stellen op basis van een DNA-test? Een andere ethische vraag kan zijn: in hoeverre mogen we in een arbeidsrelatie van een medewerker verwachten dat zij/hij zich onderwerpt aan een dergelijke test waarbij DNA-materiaal gebruikt wordt?

VOORBEELD

Leiderschap? Het zit in je DNA!

BrainCompass (www.BrainCompass.com) is een Nederlands assessmentplatform uit Rotterdam. De filosofie van dit platform is dat mensen alleen succesvol zijn wanneer ze een beroepsrol aannemen die op een natuurlijke manier bij ze past. Het platform is zodoende gespecialiseerd in het vaststellen van iemands biologische identiteit. Hiervoor gebruikt het platform nogal revolutionaire methoden, waaronder het afnemen van een DNA-test en een ontwikkelassessment gebaseerd op (neuro)wetenschappelijk onder-

zoek. Het idee is dat een professional bijvoorbeeld getoetst kan worden op diens natuurlijke aanleg voor bepaalde eigenschappen en op deze manier diens handelen, onderbuikgevoelens en intuïtie beter kan plaatsen. Dit kan vervolgens leiden tot een verbeterstap in diens professionele functioneren.

Leidinggeven met een knuffelhormoon?
Iemand met een natuurlijk hoog gehalte aan dopamine reageert doorgaans sneller

op wat er in diens omgeving gebeurt. Dit kan worden vastgesteld aan de hand van een test die gebaseerd is op bloedonderzoek en reactiesnelheid. De stelling is dan: een hoog gehalte aan dopamine is een ideale biologische eigenschap voor een salesfunctie. Of wat dacht je van oxytocine (het knuffelhormoon)? Wanneer je dit veel van nature hebt, vind je het minder eenvoudig om harde beslissingen te nemen die andere mensen op een negatieve manier raken. Voor een leidinggevende kan een hoog gehalte van dit knuffelhormoon dus averechts werken op diens functioneren, zeker in de context van een reorganisatie (Hakker, 2016).

De assessmentmethode is niet zonder kritiek gebleven. Er zijn met name zorgen geweest op het gebied van de privacy van mensen die een dergelijk assessment ondergaan: iemands DNA-profiel vormt tenslotte de bouwstenen van iemands lichaam. Dergelijke medische gegevens zijn erg privacygevoelig. In 2018 paste BrainCompass een deel van haar werkwijze aan op last van de Autoriteit Persoonsgegevens. Zodoende worden assessmentresultaten nog uitsluitend met de werknemer zelf gedeeld, en niet met de werkgever (Autoriteit Persoonsgegevens, 2018). Op het moment van schrijven richt BrainCompass zich voornamelijk op individuele ontwikkeltrajecten.

In sommige gevallen is zo'n waardeoordeel niet zo heel spannend. Zo zal vrijwel iedereen beamen dat het moreel juist is om op te staan voor een ouder persoon wanneer alle zitplaatsen in de bus bezet zijn. Een waardeoordeel wordt echter lastiger wanneer er meerdere waardeoordelen mogelijk lijken te zijn in een situatie, en voor meerdere oordelen wat te zeggen valt. In zo'n situatie spreken we van een 'hard case', ook wel een moreel dilemma genoemd (Statman, 1996).

Moreel dilemma

Een moreel dilemma ontstaat wanneer op basis van een feitelijke situatie er meerdere waardeoordelen zijn die elkaar uitsluiten.

Op basis van het voorbeeld 'Leiderschap? Het zit in je DNA!' kunnen we meerdere waardeoordelen vellen. We zouden kunnen stellen dat het moreel juist is om van een werknemer te verlangen dat het DNA-assessment wordt ondergaan. De test gaat sneller en is goedkoper dan de meer traditionele assessmentmethoden en leidt zeer waarschijnlijk tot nieuwe persoonlijke inzichten van de werknemer die zij/hij anders nooit zou hebben. Bovendien kan de werknemer op termijn wellicht beter functioneren in de organisatie omdat zij/hij beter kan plaatsen waar diens onderbuikgevoelens en intuïtie vandaan komen. Kortom: de waarden welvaart, accuratheid en zelfreflectie worden zodoende nagestreefd.

We zouden echter ook kunnen stellen dat het moreel niet juist is om van je werknemer te vragen deze DNA-assessments af te staan. Het afstaan van een stuk van je lichaam ten behoeve van het werk kan op principiële bezwaren stuiten. Bovendien is het de vraag of een medewerker voldoende vrijheid voelt om 'nee' te zeggen tegen een dergelijk assessment: er is een ongelijkwaardige situatie tussen werkgever en werknemer die ervoor kan zorgen dat de werknemer wellicht over diens eigen grens heen gaat teneinde de baan of carrièremogelijkheid te behouden. Daarnaast is iemands DNA-profiel uniek en zeer persoonlijk. Het is als het ware iemands broncode. We zouden ons de vraag kunnen stellen of een werkgever daar wat mee te maken heeft. Anders geformuleerd: de waarden lichamelijke integriteit, autonomie en privacy worden wellicht aangetast.

Welk waardeoordeel je ook hebt ten aanzien van het voorbeeld, de beide oordelen die we hier schetsten sluiten elkaar uit: het eerste waardeoordeel kan niet samengaan met het tweede. Om het moreel dilemma op te lossen kunnen we gebruik maken van inzichten uit de ethiek.

1.2 Ethiek als wetenschap

In dit boek definiëren we ethiek als volgt:

Ethiek is de wetenschap die zich bezighoudt met het structureel analyseren en evalueren van de moraal.

Ethiek

Deze definitie kunnen we onderverdelen in vier elementen die nadere toelichting verdienen: moraal, structuur, analyseren en evalueren.

In de eerste plaats houdt ethiek zich dus bezig met de vraag wat goed en fout is. Het overkoepelende begrip van wat het juiste is, wordt ook wel 'de moraal' genoemd. Ieder persoon, bedrijf, organisatie, land of volk heeft zo zijn eigen idee van wat juist is, en dus haar/zijn eigen moraal. De moraal kan gezien worden als een samenhangsel tussen normen, waarden, deugden en belang. In paragraaf 1.3 zetten we deze begrippen nader uiteen.

Moraal

In de tweede plaats biedt ethiek als wetenschap een weloverwogen structuur aan het vraagstuk wat goed of fout is. Een discussie op de werkvloer over het voorbeeld 'Leiderschap? Het zit in je DNA!' zal wellicht niet vanzelfsprekend uitblinken in gestructureerdheid. Het gevaar bestaat dat argumenten uit verschillende vakgebieden verpakt worden als een ethisch waardeoordeel, terwijl dit lang niet altijd het geval is. Het is dan ook belangrijk structuur aan te brengen in een ethische discussie, en in het nemen van een beslissing in een ethisch dilemma. Deze structuur kunnen we enerzijds vinden in het rangschikken van ethische standpunten. Hiervoor kunnen we een functionele vergelijking gebruiken (paragraaf 1.4). Daarbij helpt het om scherp te krijgen wat nu wel en wat nu geen ethische argumenten zijn, om een vertroebelde discussie met veel misverstanden te voorkomen. Daarom gaan we in paragraaf 1.5 nader in op het verschil tussen ethische en niet-ethische argumenten. Om de structuur nog verder af te bakenen gaan we in paragraaf 1.6 nader in op het begrip bedrijfsethiek. We bespreken in dit boek tenslotte ethiek in de context van economie, en niet in andere contexten.

Structuur

In geval van analyseren is de onderzoeker neutraal in de bevindingen, maar probeert zij/hij voornamelijk in kaart te brengen wat de ethische opvatting is van een individu of groep, en vooral ook welke elementen ertoe leiden dat die opvatting bestaat. In het voorbeeld 'Leiderschap? Het zit in je DNA!' kan het bijvoorbeeld interessant zijn gedetailleerd in kaart te brengen wat een collega of studiegenoot zou antwoorden op een van de ethische vragen. Nog interessanter is om te herleiden waarom zij/hij dat vindt. Welke factoren spelen een rol bij diens oordeelsvorming? Heeft het misschien te maken met diens opvoeding? Diens leeftijd? Heeft het te maken met een bepaalde eerdere ervaring? Of speelt de manier waarop de collega aangestuurd of beloond wordt binnen de organisatie een rol? Een combinatie van factoren? Of misschien herkent de collega het ethische probleem wel helemaal niet, en wordt het niet als een moreel dilemma

Analyseren

gezien? We noemen deze vorm van ethiek ook wel descriptieve ethiek omdat we proberen te beschrijven hoe ethische oordeelsvorming ontstaat. In hoofdstuk 2 gaan we nader in op deze vorm van ethiek.

Evalueren

Het uiteindelijk vellen van een waardeoordeel doe je door middel van evalueren, waarin je zelf een standpunt inneemt en desgewenst toepast in je dagelijks handelen of beroepspraktijk. We noemen deze vorm van ethiek ook wel normatieve ethiek: je stelt jezelf de vraag wat in een bepaalde situatie moreel juist zou moeten zijn. Die vraag heeft een normatief karakter: welke gedragsregels moeten we volgen om tot het ethisch juiste te komen? Moeten we ons bijvoorbeeld laten leiden door het beste resultaat? Moeten we ons juist houden aan principes? Of kunnen we ons beter laten leiden door ons karakter, onze emotie, of ons onderbuikgevoel? Zoals we zullen zien in hoofdstuk 3 zijn hier talloze theorieën over die helpen in het beantwoorden van die vraag.

Kort gezegd bestuderen we dus in *descriptieve* ethiek (analyseren) hoe mensen een ethische beslissing nemen, en in *normatieve* ethiek hoe mensen een ethische beslissing zouden moeten nemen (evalueren)

1.3 De moraal

Moraal

I De moraal is iemands perceptie van wat ethisch juist is.

Bedrijfsmoraal

De moraal kun je bekijken op het niveau van het individu, maar ook op het niveau van georganiseerde verbanden, zoals een bedrijf, een land of zelfs groepen landen. Een veelvoorkomende term in het bedrijfsleven is bedrijfsmoraal, waaruit veelal de algemene visie op ethiek van een bedrijf blijkt. In de gedragscode van Shell lezen we bijvoorbeeld dat het bedrijf bepaalde verwachtingen heeft van haar werknemers ten aanzien van ethiek: *‘Bij Shell handelen we volgens onze gemeenschappelijke kernwaarden van oprechtheid, integriteit en respect voor mensen. Door ons hiervoor in te zetten in ons werkzame leven, dragen wij allen bij aan het beschermen en versterken van de reputatie van Shell’* (Shell, 2015).

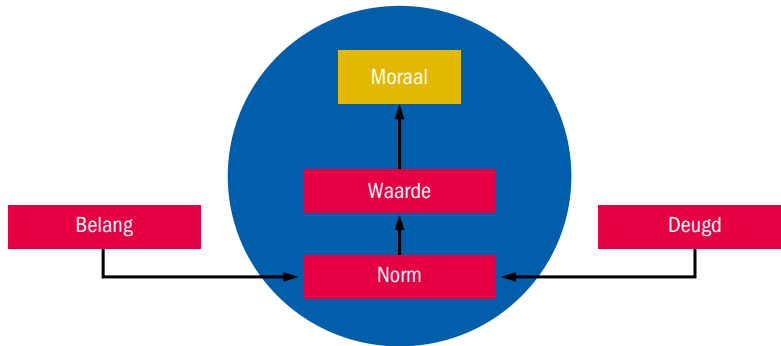
Uit deze omschrijving van (een deel van) de bedrijfsmoraal van Shell kun je nadere werkregels opmaken en principes waar je jezelf aan dient te houden. Die werkregels bevatten concrete regels (normen) en achterliggende principes (waarden). Zo lezen we verderop in de gedragscode: *‘Wij tolereren geen enkele handeling of gedraging die vernederend, intimiderend of vijandig is. Behandel anderen met respect en vermijd situaties die als ongepast kunnen worden opgevat.’*

De waarde die we hieruit kunnen destilleren is ‘respect’. Om deze waarde te realiseren moeten Shell-medewerkers zich aan de volgende norm houden: *‘U mag geen ongepaste opmerkingen of grappen maken.’*

Om deze werkregels goed te kunnen naleven, zul je daarnaast dienen te beschikken over karaktereigenschappen (deugden) en benodigdheden (belang) die dat mogelijk maken. Zo zal een Shell-medewerker een respectvol en empathisch persoon moeten zijn teneinde de hierboven genoemde norm te realiseren. Daarnaast is de beschikking over toegang tot de zogeheten Shell Ethics & Compliance Office soms nodig om in geval van twijfel op een juiste manier in overeenstemming te handelen met de gedragscode.

In figuur 1.1 is de relatie tussen moraal, normen, waarden, belang en deugd schematisch weergegeven. In de nu volgende paragrafen leggen we deze begrippen meer in detail uit.

FIGUUR 1.1 De relatie tussen moraal, normen, waarden, belang en deugd

1.3.1 Normen

De perceptie van wat juist is (de moraal), wordt gevormd door iemands normen en waarden. Deze twee woorden worden in het dagelijks taalgebruik vaak in één zinsnede gebruikt en komen niet vaak los van elkaar voor. Toch kan het van belang zijn het onderscheid tussen deze begrippen goed te doorgronden. Kort gedefinieerd kan het verband tussen normen en waarden als volgt beschreven worden:

Een norm is gedrag dat kan worden waargenomen of verwacht teneinde een (of meerdere) waarde(n) te realiseren.

Norm

Een veelvoorkomende norm is bijvoorbeeld het aloude concept: 'dames gaan voor'. Een echte gentleman in gezelschap van een dame laat de vrouw voorgaan wanneer hij samen met haar door een deur moet. Dat kan hij bijvoorbeeld doen als uiting van respect voor de dame in kwestie. In deze situatie dient de norm 'dames gaan voor' ter realisatie van de waarde 'respect'. Een norm is daarmee dus een regel die men kan herkennen aan iemands gedrag waarbij deze regel wordt opgevolgd.

Dat gedrag kan zeer individueel bepaald zijn of juist zeer collectief gedeeld. Zo zal iedere student zijn of haar eigen ochtendroutine hebben alvorens op tijd in de collegebanken te verschijnen, teneinde de waarde 'punctualiteit' en 'kennis' te realiseren. En iedere docent zal op haar eigen unieke manier reageren op een student die te laat komt, omdat de ochtendroutine wat meer tijd nodig bleek te hebben dan aanvankelijk gepland. Ook de docent zal de waarden 'punctualiteit' en 'kennis' proberen te realiseren met diens reactie, of misschien wel de waarde 'fatsoen' of 'respect' proberen te benadrukken. Dergelijke normen zijn doorgaans geen onderdeel van een bedrijfscultuur, politieke ideologie of onderdeel van culturele opvattingen of tradities, maar zeer afhankelijk van de persoon. We noemen ze dan ook individuele normen.

Individuele normen

Andere normen zijn daarentegen juist collectieve normen, en de naleving daarvan wordt door een (sub)cultuur verwacht, waarbij afwijking van de

Collectieve normen

norm als onethisch ervaren wordt (Shteynberg et al., 2009). Een dergelijke perceptie van wat moreel juist is, kan men delen op allerlei niveaus. Het kunnen normen zijn binnen een studentenwerkgroep of studievereniging, normen die binnen een bedrijf of bedrijfstak gelden, normen die ingegeven worden vanuit iemands cultuur of religie.

Zoals je in het bericht 'Drank op het werk? Waar ben je dan als werkgever mee bezig?' kunt zien, wordt verschillend gedacht over het drinken van een alcoholische consumptie tijdens het werk. Deze norm varieert dus nogal, soms zelfs per afdeling binnen eenzelfde organisatie. Waar op de ene faculteit van de Universiteit Utrecht vanaf twaalf uur de biertap openging, was er op de andere een verbod tot vijf uur in de middag.

www.rtlnieuws.nl

Drank op het werk? 'Waar ben je dan als werkgever mee bezig?'

Door: Peijn Nagtzaam

Lekker biertje na het werk of wijntje bij de lunch? Op de vrijmibo's in het land wordt er soms stevig doorgedronken, maar deskundigen waarschuwen werknemers én werkgevers: pas op met alcohol op en rondom het werk. De Universiteit Utrecht voert per september een alcoholverbod in tot 17.00 uur. Zowel medewerkers als studenten mogen alleen na kantoortijd nog een borrel nemen. De UU voert het universiteitsbrede beleid in omdat er nu te veel verschil was in afspraken.

Bij sommige faculteiten mocht er prima een biertje getapt worden om twaalf uur 's middags. Anderen moesten wachten tot de klok vijf uur sloeg. Maar is het überhaupt verstandig om medewerkers toegang te geven tot alcohol? Daarover verschillen de meningen. (...)

'Doe het niet', adviseert Maddy Blokland van het Trimbos Instituut. 'Alcohol wordt vaak geassocieerd met gezelligheid, maar het brengt veel schade mee. Het maakt je minder alert, de controle gaat eraf. Je wordt impulsiever en je neemt risico's. Allemaal dingen die je op je werk niet wilt.'

'Hypocriete relatie met drank'

Op naar de vrijmibo dan. 'Daar is helemaal niets voor in geregeld in de wet', zegt arbeidspsycholoog Tosca Gort. We hebben een rare, hypocriete relatie met drank, volgens haar. Alcohol is geen drug volgens de wet, maar door veel artsen en psychologen wordt het wel beschouwd als drug. 'Met alcohol gaan we vaak soepel om, met andere drugs weer niet. Dat slaat nergens op. Als je als werkgever zegt: we gaan een blowtje doen, dan zou men dat heel vreemd vinden. Maar op vrijdag aan het bier wordt normaal gevonden.'

Dat is heel vreemd, volgens organisatiepsycholoog Peter Ambagtsheer. 'Je hebt altijd te maken met een breed scala aan mensen, en een deel van hen kan zichzelf niet in bedwang houden.' Je kunt als werkgever niet aan de ene kant alcohol aanbieden, terwijl je mensen ook ontslaat als ze over de schreef gaan, zegt hij. 'Waar ben je dan als werkgever mee bezig als je drank aanbiedt', vraagt hij zich af. (...).

28 juni 2019

In sommige gevallen zouden we kunnen stellen dat bepaalde normen een universele werking hebben, omdat vrijwel ieder mens het erover eens is dat het een goed idee is deze normen na te leven. Dergelijke normen zijn universele normen. We zagen al eerder een algemeen gedeelde norm met een welhaast mondiale reikwijdte: 'wanneer een oud persoon de bus binnenkomt en er geen zitplaatsen meer over zijn, bied je je zitplaats aan'. De achterliggende waarde is dan 'respect'. Een bekend en meer formeel voorbeeld van dergelijke universele normen kunnen we vinden in de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens (UN General Assembly, 1948), waarin belangrijke normen opgeschreven staan die ertoe moeten leiden dat ieder mens zonder uitzondering een menswaardig bestaan kan leiden. Zo staat in artikel 3: *'Eenieder heeft het recht op leven, vrijheid en onschendbaarheid van zijn persoon.'*

Universele
normen

1

De Universele Verklaring voor de Rechten van de Mens is opgeschreven in een politieke verklaring die op schrift is gesteld. We spreken dan van geschreven normen. Een norm kan dus zodoende ook georganiseerd of soms zelfs verplicht zijn om na te leven in een bepaalde samenleving. De norm 'je mag niet discrimineren op de werkvloer' dient ter realisatie van de waarde 'gelijkwaardigheid' en is in de meeste landen vastgelegd in wetgeving. Hoewel het recht een totaal andere discipline is vergeleken met ethiek, bestaat er hier een duidelijke overlap.

Geschreven
normen

Daarnaast kunnen normen buiten een juridisch kader gecodificeerd worden. Voorbeelden hiervan zijn de statuten van een vereniging of bedrijf, spelregels van een sport, huisregels van een gebouw of een gedragscode in het bedrijfsleven. Een voorbeeld van een dergelijke gedragscode zagen we eerder in dit hoofdstuk toen we de gedragscode van Shell bespraken.

Kort samengevat kan men dus individuele normen onderscheiden van collectieve normen. De strekking van collectieve normen kan variëren van een bijna universele reikwijdte tot een kleine subcultuur. Collectieve normen zijn veelal cultureel of religieus bepaald. Sommige van deze normen zijn opgeschreven ter naleving.

Het is echter zinnig kritisch te blijven ten aanzien van de relatie tussen de norm en de waarde door voortdurend te blijven controleren of het naleven van de norm wel leidt tot het realiseren van de beoogde waarde. De redenering 'regels zijn regels' is een cirkelredenering. Wanneer je docent deze redenering ooit gebruikt: roep haar/hem gerust tot de orde! Het doel om een norm na te leven is nooit de norm zelf, maar de achterliggende waarde. Wanneer de reflectie op deze achterliggende waarde ontbreekt, is de zin van de norm ook verdwenen.

Het voorbeeld 'Strandwacht ontslagen om redden drenkeling buiten eigen zone' wakkert een mooie discussie aan over de relatie tussen normen en waarden. Waar je zou verwachten dat alle gedragsregels van de strandwacht gericht zouden zijn op het realiseren van de waarde 'veiligheid', lijkt er ook een andere waarde van belang te zijn, namelijk 'aansprakelijkheid'. Waar deze waarden elkaar normaliter niet hoeven te bijten, kan dat dus wel gebeuren, zoals blijkt. De gebiedsnorm waar deze strandwacht zich aan moet houden wordt hier toegepast om aansprakelijkheid te voorkomen, en dus niet primair ten behoeve van het realiseren van veiligheid.

● AD

Strandwacht ontslagen om redden drenkeling buiten eigen zone

Een 21-jarige strandwacht uit Florida is ontslagen nadat hij een drenkeling had gered die zich bevond bij een onbewaakt stuk strand. Om de in moeilijkheden verkerende zwemmer te hulp te schieten, moest de strandwacht zich 500 meter buiten zijn eigen zone begeven. Dat bleek reden voor ontslag. Het incident deed zich maandag voor op Hallandale Beach, ten noorden van Miami. De drenkeling moest worden opgenomen in het ziekenhuis, waar hij nog steeds op de afdeling intensive care verblijft.

De strandwacht, Tomas Lopez, toonde zich verbluft nadat hij werd ontslagen door zijn werkgever, een particulier bedrijf dat de strandwachten voor Hallandale Beach aanlevert. 'Ze vertelden me het niet op een rottige manier', zegt Lopez. 'Meer zo van: sorry, maar regels zijn regels. Ik kon het niet geloven.'

Zijn voormalige werkgever laat weten dat de kwestie draait om aansprakelijkheid en dat een strandwacht zich niet mag begeven buiten de zone die hij moet bewaken. 'Wat hij deed was zijn eigen besluit. Hij kende de bedrijfsregels en deed wat hij dacht dat hij zou moeten doen.' Lopez liet weten dat hij, mocht een soortgelijk geval zich nog eens voordoen, precies hetzelfde zou reageren als maandag.

5 juli 2012

1.3.2 Waarden

Waarde

Een waarde is een wenselijk doel dat we willen nastreven en die richting geeft in het naleven van normen.

Een waarde wordt altijd omschreven als een abstract begrip in de vorm van een zelfstandig naamwoord (en dus nooit als een activiteit). Denk aan termen als: liefde, respect, waardigheid, veiligheid, welzijn, weelde, gezondheid, vriendschap, reflectie, bezinning, woede, haat, vergelding, gelijkheid, plezier, lust, vrijheid, privacy en eigendom. Ter contrast: een norm omschrijf je juist als een activiteit, met daarin een werkwoord.

Hiervoor is reeds uiteengezet dat het zinnig is om kritisch te blijven ten aanzien van de relatie tussen een norm en de achterliggende waarde. Daarnaast is er ook een andere relatie waar zorgvuldig over nagedacht dient te worden, namelijk de relatie tussen verschillende waarden, zeker wanneer ze leiden tot tegenstellingen.

In het voorbeeld 'Leiderschap? Het zit in je DNA!' zagen we al dat in een bepaalde situatie sommige waarden elkaar in de weg kunnen zitten. We zagen dat enerzijds het vervullen van de norm 'we verlangen van een medewerker deel te nemen aan het DNA-assessment' kan leiden tot de realisatie van de waarden welvaart, accuraatheid en zelfreflectie. Anderzijds kan het niet

deelnemen juist leiden tot de realisatie van de waarden lichamelijke integriteit, autonomie en privacy. Deelnemen zou immers deze waarden kunnen aantasten. Deze situatie is verbeeld in figuur 1.2.

FIGUUR 1.2 De relatie tussen normen en waarden bij de casus 'Leiderschap? Het zit in je DNA!'

Een belangrijke vraag onder ethici is hoe waarden gedefinieerd kunnen worden en zich tot elkaar verhouden. Verschillende toonangevende ideeën bestaan hierover. Milton Rokeach (1973, 1979) bijvoorbeeld stelt dat er een verschil is tussen zogeheten 'terminal values' en 'instrumental values'. 'Terminal values' zijn de allerbelangrijkste waarden in het leven waar we niet zonder kunnen, en vormen een levensdoel op zich. 'Instrumental values' zijn waarden die ons daarbij helpen, maar zijn geen doel op zich. Deze waarden zijn eerder waarden die een bepaald wenselijk gedrag behelzen die ertoe bijdragen de 'terminal values' te kunnen realiseren. Wanneer we naar de waarden van Rokeach kijken (zie voor voorbeelden figuur 1.3), zien we dat bij 'instrumental values' bijvoorbeeld 'ambitie' staat. Wanneer we normen als 'studeer iedere dag hard' en 'werk gedisciplineerd' in acht nemen, zullen we ongetwijfeld onze ambities verwezenlijken en zodoende deze waarde realiseren. Echter, 'ambitie' is als zodanig geen doel op zich: dat zal in deze context veel eerder 'wijsheid' zijn, omdat je veel geleerd hebt, 'voldoening' of wellicht 'een comfortabel leven', omdat je door deze ambitie een goede baan hebt weten te krijgen.

Terminal values
Instrumental values

FIGUUR 1.3 De waarden van Rokeach

Terminal values	Ware vriendschap, volwaardige liefde, zelfrespect, geluk, innerlijke harmonie, gelijkheid, vrijheid, genot, sociale erkenning, wijsheid, zelfbehoud, een veilige gezinssituatie, nationale veiligheid, voldoening, een mooie wereld, een vreedzame wereld, een comfortabel leven, en een opwindend leven
Instrumental values	Opgewektheid, ambitie, liefde, zuiverheid, moed, beleefdheid, eerlijkheid, verbeelding, onafhankelijkheid, intellect, ruimdenkendheid, logica, gehoorzaamheid, behulpzaamheid, verantwoordelijkheid en vergiffenis

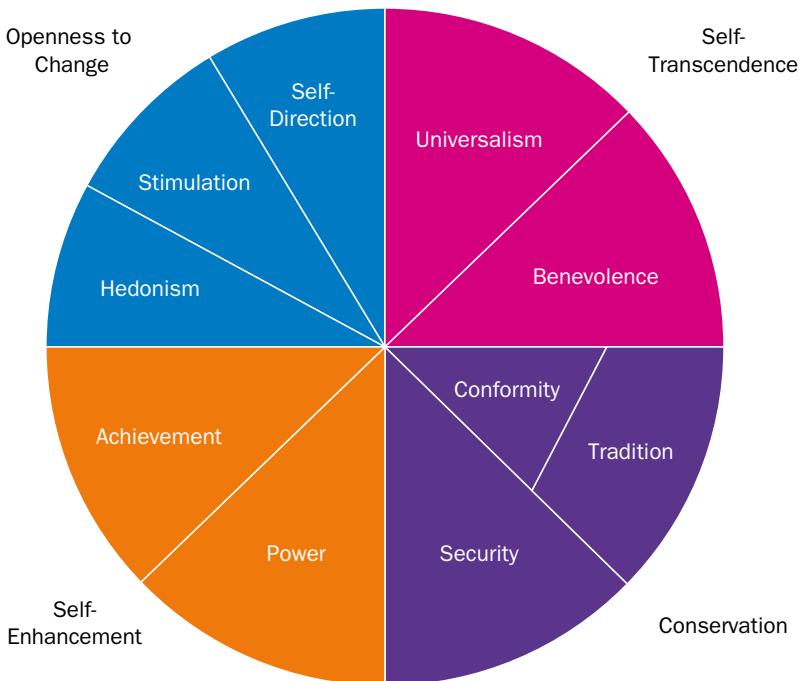
Niet iedereen is het hier overigens mee eens. Het werk van Rokeach – hoe gedegen ook – kan bekritiseerd worden. Het voornaamste kritiekpunt lijkt te zijn dat in de onderzoeksmethode van Rokeach er onvoldoende rekening

is gehouden met de verschillende (culturele) interpretaties van de door hem in kaart gebrachte waarden. Neem nu het woord 'vrijheid': dit heeft lang niet overal dezelfde betekenis. Een dergelijk interpretatieverschil maakt het minder plausibel dat er universele waarden zijn en dat er een hiërarchie bestaat tussen terminal en instrumentale values (Keith & Iain, 1993).

Een alternatieve kijk op waarden wordt gegeven door het gerenommeerde model van Shalom H. Schwartz en zijn collega's (Schwartz & Bilsky, 1990; Schwartz et al., 2012). Deze aanpak staat wat meer culturele verschillen toe, en is zodoende in bredere zin bruikbaar (zie figuur 1.4).

In dit model worden waarden juist niet gerangschikt op voornaamheid, maar vooral ten opzichte van elkaar geplaatst. Bovendien bestaan er motiverende factoren achter categorieën van waarden. Dit geeft nader inzicht in waarom mensen de waarde de moeite waard vinden om na te streven. Hierdoor wordt vooral de interactie tussen waarden duidelijk, en de onderliggende motieven om een waarde belangrijk te kunnen vinden. Zo vinden mensen die meer openstaan voor veranderingen een waarde als onafhankelijkheid, opwinding of plezier belangrijk, en hebben mensen met meer conservatieve – behoudende – ideeën meer met de waarden veiligheid, gehoorzaamheid en traditie. Deze groepen staan in het maatschappelijk debat echter vaak lijnrecht tegenover elkaar. Zo zal iemand die openstaat voor verandering het een leuk en vernieuwend idee vinden om een bezorgdrone in diens achtertuin te laten landen om een pakketje in ontvangst te nemen, waar een conservatief iemand zich vooral zorgen zou maken om diens privacy en veiligheid.

FIGUUR 1.4 Waardenschip van Schwartz

Bron: Schwartz et al. (2012)

Zowel het model van Rokeach als dat van Schwartz richten zich op individuele waarden. Er bestaan ook modellen om waarden binnen organisaties of culturen te rangschikken. Zo bespreken we het Hofstede-model, dat dieper ingaat op culturele waarden in paragraaf 8.4.1.

1.3.3 Deugden

Het naleven van normen ter realisatie van waarden kan vaak niet zonder dat een persoon over bepaalde morele competenties beschikt.

Een deugd is een morele competentie die voortvloeit uit een goed karakter.

Deugd

Iemand die graag op tijd komt bij een afspraak ter realisatie van de waarde 'beleefdheid', dient daarvoor stipt te zijn. Men dient met andere woorden te beschikken over een deugd die het mogelijk maakt om op tijd te komen. Het tegenovergestelde van een deugd is een ondeugd. Dat zijn eigenschappen die het juist moeilijk maken om de waarde 'beleefdheid' in deze te realiseren. Iemand die slordig of traag is zal het bijvoorbeeld lastig vinden om op tijd te komen.

Omdat deugden en ondeugden iets over een persoon zegt, worden ze vaak als bijvoeglijk naamwoord of bijwoord gebruikt. Bijvoorbeeld: 'hij is een egoïstische man' of 'die vrouw is heel precies'. Dit neemt niet weg dat de deugd zelf ook als een zelfstandig naamwoord geformuleerd kan worden, zoals in dit geval 'egoïsme' of 'precisie'. Een deugd is vaak een gouden middenweg tussen twee ondeugden in. Tussen overmoedig en laf (twee ondeugden) zit de deugd 'moedig'. En tussen 'arrogant' en 'verlegen' (ondeugd) zit 'bescheiden' (deugd). We gaan hier nader op in bij het bespreken van deugdenethiek in paragraaf 3.3.1.

Ook in de beroepspraktijk spelen deugden een belangrijke rol, en sommige karaktereigenschappen kunnen haast niet ontbreken bij het uitvoeren van een bepaalde professie. In het voorbeeld 'Charismatisch leiderschap' zien we dat er een verband kan bestaan tussen het hebben van bepaalde karaktereigenschappen en het realiseren van normen en waarden die horen bij succesvol leidinggeven.

VOORBEELD

Charismatisch leiderschap

Er is veel onderzoek gedaan naar welke karaktereigenschappen een goed leidinggevende zou moeten hebben om succesvol te kunnen zijn. Wanneer een leidinggevende zichtbaar charismatisch is, en zijn visie ten aanzien van de organisatie op een heldere en eloquente wijze kan overbrengen, dan is dat een goed begin. Zeker wanneer degenen die zij/hij aan moet sturen het gevoel hebben dat de normen en waarden die de

leidinggevende uitdraagt, ook die van henzelf zijn (Hayibor et al., 2011). Organisaties zijn door de jaren heen doorgaans complexer en veelzijdiger geworden, en de taken die binnen een aan te sturen team uitgevoerd moeten worden, zijn daardoor minder eenvoudig definieerbaar en meer divers (Bass & Steidlemeier, 1999). Er is zodoende in mindere mate behoefte aan autoritair en dominant leiderschap, maar

juist aan leidinggevendenden die ondersteunen, empathische, zorgzame en bedachtzame karaktereigenschappen hebben (House & Howell, 1992).

Andere onderzoekers stellen dat – hoewel er aantoonbare verschillen per cultuur zijn – enkele karaktereigenschappen van charismatische leidinggevendenden welhaast universeel vastgesteld kunnen worden. Het betreft mensen die visie hebben, geloofwaardig zijn, doorzettingsvermogen hebben, zichzelf willen opofferen, eloquent zijn en bemoedigend zijn ten aanzien van de creatieve en intellectuele ontwikkeling van diens medewerkers

(Bass, 1985; Javidan & Carle, 2004). Zoals bij iedere succesfactor is er ook een keerzijde. Onderzoek laat zien dat charismatisch leiderschap weliswaar tot betere prestaties kan leiden, maar dat die prestaties niet per se ethisch verantwoord hoeven te zijn. Door de psychologische veiligheid die een charismatisch leider oproept, kan onethisch gedrag juist gemeengoed worden die niet altijd herkend wordt door de medewerkers binnen een organisatie. Ze zijn als het ware ‘verblind’ door het charisma van de leidinggevende (Zhang et al., 2020).

Nature v. nurture-debat

In de psychologische en pedagogische wetenschappen vindt een interessante discussie plaats waarin men probeert vast te stellen wat voornamelijk iemands eigenschappen bepaalt: ‘nature’ of ‘nurture’? Met andere woorden: heeft men bepaalde eigenschappen van nature, omdat men er nu eenmaal mee geboren wordt (nature), worden eigenschappen daarentegen door opvoeding en onderwijs bijgebracht (nurture), of is het wellicht een combinatie van beide? Doorgaans gaat men ervan uit dat het een combinatie van beide is, maar dat opvoeding en educatie een aantoonbaar prominente rol kunnen spelen in de vorming van iemands karaktereigenschappen (Stiles, 2011).

1.3.4 Belang

Ter naleving van een norm met als doel een waarde te realiseren, heb je niet alleen morele competenties nodig die dat mogelijk maken. Je hebt daarnaast in veel gevallen ook materiële en immateriële zaken nodig om de norm te kunnen realiseren.

Belang

Onder belang verstaan we materiële en immateriële benodigdheden voor het naleven van een norm.

De norm ‘eet iedere dag vier ons groente’ dient ter realisatie van de waarde ‘gezondheid’. Het wordt alleen lastig deze norm na te leven wanneer je geen toegang tot deze voeding hebt. Dat kan zijn omdat je op een plek woont waar groente simpelweg niet voorradig is of omdat je geen financiële middelen hebt om deze groente aan te schaffen. De groente zelf, of het geld om deze groente van te kopen, zijn in dit geval het belang dat je hebt om de norm in kwestie na te leven.

Wanneer iets in ons belang is, kan dit op ten minste drie manieren een probleem opleveren:

- 1 iets wat in mijn belang is, staat haaks op het belang van een ander.
- 2 Er bestaat niet genoeg voor iedereen van iets wat in mijn belang is, en zodoende moeten we erom wedijveren.
- 3 iets wat in mijn belang is ter realisatie van een bepaalde waarde, leidt tegelijkertijd tot een afbreuk van andere waarden die ik ook wil nastreven.

Een voorbeeld van het eerste vinden we wanneer er een groot dancefestival georganiseerd wordt in de buurt van een woonwijk. Een van de waarden van een dancefestival zal zijn 'genot', met als norm 'met zo veel mogelijk mensen dansen op beukende muziek'. Nogal essentieel daarvoor is uiteraard het hebben en gebruiken van een grootse geluidsinstallatie, waarover de dj zijn klanken ten gehore kan brengen. De geluidsinstallatie is dus het belang van het dancefestival. Maar er zijn uiteraard ook mensen die vlakbij dit festijn wonen en gedurende het festival waarschijnlijk geen oog dicht kunnen doen omdat de muziek zo hard is. Deze mensen hebben ook een belang, en dat is een rustige woonplek ter realisatie van de waarde 'woongenot'. Vanuit die invalshoek valt het goed voor te stellen dat deze mensen niet bepaald blij zijn met het bestaan van dit festival. Hier zie je dus dat twee verschillende belangen, ter realisatie van verschillende waarden, niet goed samengaan.

Een tweede probleem ontstaat wanneer meerdere personen hetzelfde nodig hebben, maar er onvoldoende is om ieders belang te kunnen vervullen. Dat is zo wanneer er een schaarste is aan deze materiële behoeften. In essentie is onze economie gebaseerd op de aanname dat er een schaarste is aan middelen, en dat de vraag naar en het aanbod van deze schaarse middelen de prijs bepaalt die we ervoor moeten betalen om deze middelen te kunnen bezitten. Dat betekent dus ook vrijwel per definitie dat er mensen zijn die zich de benodigde producten niet kunnen veroorloven en op zoek zullen moeten gaan naar een alternatief.

Schaarste

Een geopolitieke weerslag hiervan vinden we in het haast eindeloze territoriale conflict in de Zuid-Chinese Zee. De omringende landen China, Vietnam, de Filipijnen, Maleisië, Brunei en Taiwan claimen dat een (groot) deel van de Zuid-Chinese Zee behoort tot hun territoriale wateren. De betwiste zee is niet alleen strategisch erg belangrijk, maar vormt ook een belangrijke bron van grondstoffen, zoals vis en olie (Roszko, 2016). Met enige regelmaat leiden de claims tot internationale spanningen en (kleine) schermutelingen over en weer (Macaraig & Fenton, 2021), zoals we in het krantenartikel kunnen lezen. De betrokken landen hebben ieder een geopolitieke strategie om ervoor te zorgen dat ze zo veel mogelijk aanspraak kunnen maken op deze grondstoffen, en zijn ook bang om deze aanspraak kwijt te raken.

● Trouw

Het conflict om de Zuid-Chinese Zee laait verder op nu de Amerikanen terugkomen

Door: Anne ter Rele

De spanningen in de Zuid-Chinese Zee lopen verder op, nu China zijn claim op de zee vol eilanden, vis, olie en gas versterkt. De Filipijnen blazen een oude maritieme basis nieuw leven in.

De toegang tot de Zuid-Chinese Zee, een diepblauw water vol met kleine eilandjes, ligt gevoelig. Dat komt door de economisch strategische

handelspositie: in 2016 voer ongeveer 20 procent van alle wereldwijde handel door dit water, met een geschatte 3370 miljard dollar aan waarde. Maar misschien nog belangrijker is de schat aan olie en gas die onder de bodem ligt: volgens de US Energy Information Agency zitten er 4500 miljard kubieke meter gas en 11 miljard vaten olie in de bodem. (...)

De machtsstrijd in de zee wordt aangewakkerd door China's 'steeds assertievere, dan wel agressievere' gedrag, zegt Dubbelboer. China claimt een historisch recht te hebben op de zee, op basis van de controversiële nine-dash-line uit 1947, een streepjeslijn waarmee het land op historische gronden zich praktisch de hele zee toe-eigent. De internationale gemeenschap wijst die nine-dash-lijnclaim overigens af. 'Maar China doet steeds een stapje naar voren en probeert zo meer eilandjes onder controle krijgen.'

Daarom ruziën de omliggende landen al jaren met China over de vele riffen, atollen en eilandjes in het water. In 2015 spoot China zelfs zeven kunstmatige eilanden op om er havens en landingsbanen te bouwen. Het cement op de tropische atollen is de afgelopen jaren alleen maar toegevoegd. Vorige week meldde de Amerikaanse nieuwssite Bloomberg dat China meerdere onbezette zandbanken in de Zuid-Chinese Zee aan het opspuiten is, hoewel actuele satellietfoto's geen nieuwe bebouwing laten zien. (...)

28 december 2022

Ten slotte kan een probleem zich voordoen wanneer jouw belang ter realisatie van een waarde tegelijkertijd de realisatie van andere waarden in de weg staat. Het zal menig student wel eens zijn overkomen dat op een avond diverse alcoholische versnaperingen het belang zijn om de norm 'feest vieren' na te leven, met als achterliggende waarde 'plezier'. Dit zal dan ongetwijfeld de volgende ochtend in de weg staan aan de realisatie van de waarde 'kennis', wanneer dezelfde student een poging doet om iets op te steken in de collegebanken.

1.4 Structureel rangschikken

In ethiek als wetenschappelijke discipline rangschikken we morele opvattingen. De in dit boek gehanteerde methode vergelijkt verschillende ethische opvattingen over de moraal op basis van gelijkwaardigheid. We noemen deze methodologische aanpak het ethisch vergelijken op basis van functionalisme.

Functionalisme

Functionalisme is het vergelijken van verschillende oplossingen van een zelfde probleemstelling op basis van functionele gelijkwaardigheid.

Dat is nogal een mond vol en heeft enige toelichting nodig.

● de Volkskrant

Caster Semenya niet op Spelen, maar discussie over testosterongehalte van atletes blijft

Iedere dag in Tokio kent winnaars en verliezers. Atlete Caster Semenya deed niet mee, maar zal toch verslagen naar de televisie hebben gekeken. Het contrast in lichaamsbouw kan nauwelijks groter. Vijf jaar geleden won Caster Semenya met vierkante schouders en krachtige passen goud op de 800 meter. Dinsdag snelde de ranke Athing Mu met lange ledematen en vloeiende tred naar de zege. Het tijdsverschil was minimaal. De Zuid-Afrikaanse Semenya won in 1.55,28, de Soedanees-Amerikaanse Mu in 1.55,21.

Het kleine verschil kon de grote symbolische betekenis niet verhullen. De 800 meter is na ruim een decennium weer het terrein van atletes die er vrouwelijk uitzien.

Niet alleen Semenya (30) ontbrak in Tokio. Ook Francine Niyonsaba uit Burundi en Margaret Wambui uit Kenia, die haar vijf jaar geleden vergezelden op het olympische erepodium, werden geweerd. Het drietal heeft van nature een hoog testosterongehalte. Te hoog volgens de regels van atletiekfederatie World Athletics, die meent dat het de vrouwen oneigenlijk voordeel oplevert.

Semenya voert nog altijd een juridische strijd tegen de omstreden regel. Ze weigert haar testosteronspiegel omlaag te brengen met behulp van hormonen, zoals World Athletics eist.

3 augustus 2021

Functionalisme is dus een vergelijkende methode (Wernaart, 2013). De toegevoegde waarde van vergelijken schuilt met name in de schat aan informatie die je ophaalt wanneer verschillende oplossingen voor een moreel probleem structureel naast elkaar gezet worden. Daarin zit veel potentie. Ten eerste omdat je simpelweg meer weet dan voorheen en ook eens wat verder hebt gekeken dan je normaal gesproken zou doen. Daarnaast omdat je beter kunt doorgronden wat een ander denkt en vooral ook waarom deze persoon zo denkt. Dat komt vooral omdat je nu minder in de verleiding komt om andersdenkenden van je gelijk te overtuigen. Je hoeft het namelijk helemaal niet eens te zijn met de ander: je kunt een zienswijze begrijpen, maar tegelijkertijd geen begrip hebben voor deze zienswijze. Het begrijpen van een andere zienswijze is praktisch goed bruikbaar in veel denkbare beroepen.

Functionalisme werkt als volgt: in de vergelijking ga je allereerst uit van een moreel dilemma. Dat is het centrale uitgangspunt van de vergelijking. De regels van de atletiekfederatie World Athletics omtrent de testosteronwaarden van vrouwelijke atletes is het sluitstuk van zo'n moreel dilemma. Feitelijkheden kunnen hier tenslotte de zaak niet oplossen. We kunnen hooguit vaststellen dat er vrouwen met aangeboren hoge testosteronwaarden zijn, en dat het gevolg hiervan kan zijn dat ze daardoor een betere

Moreel dilemma

sportprestatie kunnen neerzetten vergeleken met vrouwen die dat niet hebben. Het antwoord op de vraag in hoeverre dit eerlijk is, behelst een waardeoordeel, en geen feitelijk oordeel. Zodoende zouden we het morele dilemma in deze zaak als volgt kunnen formuleren: *'In hoeverre mogen vrouwen met een natuurlijk hoog testosterongehalte op gelijke voet met andere vrouwelijke atleten deelnemen aan atletiekwedstrijden?'*

Het morele dilemma kan op verschillende manieren beantwoord worden, afhankelijk van de normen en waarden die aan het antwoord ten grondslag liggen. De volgende stap is dan ook het in kaart brengen van de mogelijke antwoorden op het morele dilemma. Dat kan op kleine schaal, bijvoorbeeld in een discussie in de klas waarin je de verschillende zienswijzen van je klasgenoten samenvat. Dat kan ook op een grotere schaal, waarin je bijvoorbeeld de verschillende zienswijzen per cultuur, per politieke groep of ethische stroming samenvat. Zoals we zien in het krantenbericht hield het morele dilemma over de testosteronwaarden bij atleten de gemoederen nogal bezig. Niet alleen op individueel niveau, maar ook bijvoorbeeld op het niveau van een atletiekbond, of op landelijk niveau en zelfs internationaal niveau.

Normen

Het antwoord op het morele dilemma komt eigenlijk neer op de formulering van normen die het morele dilemma moeten oplossen. In een functionele methode zijn alle antwoorden functioneel gelijkwaardig. Dat wil zeggen dat, doordat ze een antwoord op hetzelfde morele dilemma geven, ze een zelfde ethische functie hebben, en daardoor dus gelijkwaardig zijn aan elkaar. Bovendien is het – zoals we eerder zagen – niet mogelijk om feitelijk vast te stellen wanneer het ene waardeoordeel beter is dan het andere. Antwoorden ten aanzien van de vraag die hiervoor is gesteld, zouden kunnen zijn:

- 1 Vrouwen met een natuurlijk hoog testosterongehalte mogen op gelijke voet meedoen aan atletiekwedstrijden met andere vrouwelijke atleten.
- 2 Vrouwen met een natuurlijk hoog testosterongehalte mogen alleen op gelijke voet meedoen aan atletiekwedstrijden met andere vrouwelijke atleten wanneer ze medicatie slikken die hun natuurlijke testosterongehalte omlaag brengt.
- 3 Vrouwen met een natuurlijk hoog testosterongehalte mogen alleen op gelijke voet meedoen aan atletiekwedstrijden met vrouwelijke atleten met een vergelijkbaar testosterongehalte.

Waarden

Een laatste stap is om te verklaren waarom deze antwoorden op die manier gegeven worden. Wat schuilt er nu achter het antwoord dat maakt dat deze persoon (of groep) dat zo vindt? Een goede manier om daarachter te komen is proberen te achterhalen wat de achterliggende waarden zijn die ten grondslag liggen aan het gegeven antwoord.

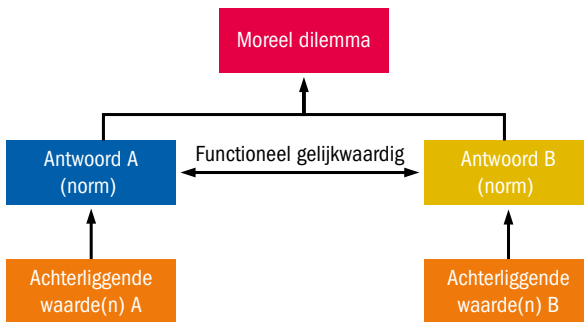
Het interessante aan het testosteronvoorbeeld is dat zeer waarschijnlijk alle drie de antwoorden op het morele dilemma dezelfde waarde proberen te realiseren, namelijk 'gelijkwaardigheid':

- 1 Gelijkwaardigheid, omdat iedereen mag meedoen aan een atletiekwedstrijd zoals ze geboren zijn, ongeacht testosterongehalte.
- 2 Gelijkwaardigheid, omdat iedereen op basis van hetzelfde (lage) testosterongehalte mag meedoen aan een atletiekwedstrijd.
- 3 Gelijkwaardigheid, omdat iedereen op basis van hetzelfde (hoge) testosterongehalte mag meedoen aan een atletiekwedstrijd.

Het is van belang om te achterhalen wat de oorzaak is van het feit dat iemand voor een bepaalde norm en achterliggende waarde kiest. Zeker wanneer er sprake is van een conflict tussen de moraal van de een met de moraal van de ander.

In figuur 1.5 is de beschreven functionalistische methode schematisch weergegeven. Zoals we zullen zien in hoofdstuk 3 worden elementen van deze functionalistische methode geïntegreerd in het ethische beslissingsmodel.

FIGUUR 1.5 De functionalistische methode in ethiek

1.5 Ethiek in relatie tot andere disciplines

In de context van veel vakgebieden wordt de vraag gesteld of iets moreel juist is. Ethiek wordt dan dus toegepast in een concrete setting. We spreken dan niet voor niets van toegepaste ethiek.

Wanneer we ethiek toepassen in een beroepsmatige context wordt ook wel de term beroepsethiek gebruikt. Denk aan rechtsethiek, medische ethiek, bio-ethiek, journalistieke ethiek, ethiek in de psychologie, of bedrijfsethiek. Ethiek geeft dan een morele invalshoek aan een vakgebied. In de praktijk zien we echter dat de invalshoek van het vakgebied en de ethische vraagstukken die daarin voorkomen in elkaar overvloeien en niet altijd helder uit elkaar gehouden worden.

Toegepaste ethiek

Beroepsethiek

En invalshoek is een benadering ten aanzien van een situatie die hoort bij een bepaalde wetenschappelijke discipline.

Invalshoek

Het kan in een debat zinnig zijn om argumenten voor en tegen een stelling binnen een zelfde discipline te houden, om het gesprek zuiver te houden en diepgang te bevorderen. Binnen een invalshoek kun je immers verschillende opvattingen hebben over de kwestie, die op deze manier voldoende diepgaand aan het licht kunnen komen.

I Een opvatting is een zienswijze binnen een invalshoek.

Opvatting

Aan de andere kant kun je door een kwestie vanuit verschillende invalshoeken te bekijken, juist een breed beeld vormen van wat verstandig is om te

doen. In figuur 1.6 zien we de correlatie tussen invalshoek en opvatting nog eens schematisch weergegeven.

FIGUUR 1.6 Invalshoek en opvatting

• nos.nl/op3

Omstreden maagdevliesherstel is verdienmodel voor klinieken

Als maagd het huwelijk in en vooral: bloeden in je huwelijksnacht. Voor sommige meisjes of hun ouders is dit zo belangrijk, dat zij er een operatie voor over hebben. Voor commerciële klinieken is dit een gat in de markt, blijkt uit onderzoek van NOS op 3.

Als een meisje geen maagd meer is en dat wil verhullen, kan ze er in Nederland voor kiezen om een maagdevlieshersteloperatie uit te laten voeren. Dan wordt er een hechting gezet waardoor ze 'strakker' wordt en eventueel bloedt tijdens haar huwelijksnacht.

Maar maagdevlieshersteloperaties zijn omstreden. Vooral omdat er *fysiek* niets te herstellen valt. Maagden hebben namelijk geen vlies dat dichtzit, maar een plooi, die niet per se zichtbaar verandert na de eerste keer seks. Ook is het niet zo dat maagden altijd bloeden bij de eerste keer. Dat gebeurt bij zo'n 40 procent niet, blijkt uit onderzoek.

Toch is bloeden tijdens de eerste huwelijksnacht binnen verschillende culturen wel van belang. Uit de gesprekken die NOS op 3 de afgelopen weken voerde, werd duidelijk dat dit onder meer speelt bij islamitische, koptische, Hindoestaanse, Aziatische en Oost-Europese meisjes.

Maagdevlieshersteloperaties worden gedaan in sommige ziekenhuizen, Rutgershuis Oost en meer commerciële privéklinieken. NOS op 3 stelde vast dat ziekenhuizen de vraag minder zien dan een paar jaar geleden, maar dat die vraag er nog wel is. Hij komt nu alleen voor een groot deel ergens anders terecht: bij een van de commerciële klinieken. (...)

De eigenaar van de Maagdevliesherstelkliniek begon twee jaar geleden met haar kliniek: 'Wij zijn hiermee begonnen na gesprekken met een maketeer. Die gaf aan dat deze meisjes nu nergens terecht kunnen. Hij zei: pak dit op, en wij zijn hierin gesprongen.' Ze noemt het een moeilijk onderwerp. 'De verhalen van de meisjes zijn soms schrijnend. Het gebeurt vaak onder druk van de familie. Het is iets wat moet worden afgevlakt voor de verloving of het huwelijk.' (...)

Waar ziekenhuizen liever voorlichten dan opereren, ligt dat in de Maagdenvliesherstelkliniek anders. ‘Wij zijn puur faciliterend’, zegt de eigenaar. ‘De meisjes die hier komen, zijn 100 procent gefocust op resultaat en die zitten niet te wachten op gesprekken of doorverwijzingen naar een psycholoog.’ (...)

Maagdelijkheidsverklaring

Als opereren geen optie is, kunnen wanhopige meisjes of hun familie ook naar hun huisarts gaan. Die kan dan een zogenoemde maagdelijkheidsverklaring uitgeven, waarin staat dat de arts ‘niet heeft kunnen aantonen dat ze geen maagd is’.

Huisarts Ingrid Elfering vertelt dat huisartsen geen voorstander zijn van zowel zo’n verklaring als een operatie. Maar soms is het wel de beste oplossing, zegt ze. ‘Als arts moet je bijvoorbeeld een uitzondering kunnen maken als een meisje fysiek gevaar loopt. Maar geld verdienen met dit soort ingrepen vind ik walgelijk.’

De eigenaar van de Maagdenvliesherstelkliniek vindt juist dat het meisjes helpt die hulp nodig hebben. En hoewel de ingrepen niet worden vergoed, zijn ze wel legaal.

3-5 april 2019

Wanneer we naar het webbericht ‘Omstreden maagdenvliesherstel is verdienmodel voor klinieken’ kijken, kunnen we hier vanuit verschillende invalshoeken naar kijken. In het nieuwsbericht zien we dat vanuit uiteenlopende invalshoeken naar de maagdenvlieshersteloperaties gekeken wordt: een juridische, een theologische, een psychologische, een sociologische, een medische en een economische invalshoek.

We zouden ons de vraag kunnen stellen in hoeverre het handelen van het bedrijf juridisch is toegestaan. Zo kunnen we ons afvragen of het sluiten van een overeenkomst tussen een jong meisje en het bedrijf in overeenstemming kan zijn met bepaalde artikelen uit het Burgerlijk Wetboek (BW). Denk daarbij aan artikel 3:32 BW, waaruit – gechargeerd geformuleerd – voortvloeit dat een minderjarige alleen leeftijdsadequate rechtshandelingen mag verrichten. Daarnaast kunnen we ons afvragen in hoeverre een maagdenvlieshersteloperatie in strijd (of in overeenstemming) is met het mensenrechtenarsenaal. Er bestaat een mensenrechtelijke discussie over het recht op seksuele gezondheid, en hoe dat eruit zou moeten zien. In Nederland zijn bijvoorbeeld het mensenrechtelijk verankerde recht op lichamelijke integriteit en het recht op gezondheidszorg belangrijke grondrechten. Deze rechten zijn verankerd in respectievelijk artikel 11 en 22 van de Nederlandse Grondwet. Juristen kunnen van mening verschillen over hoe deze artikelen in samenhang gelezen moeten worden, en wat dit zou betekenen voor de ingreep rondom maagdenvliesherstel (zie ook Schaafsma & Wernaart, 2023).

In de praktijk zal een rechter uiteindelijk moeten beslissen over die juridische vraag. In het nieuwsbericht stelt de eigenaar van de maagdenvliesherstelkliniek dat de operaties niet verboden zijn.

**Juridische
invalshoek**

**Theologische
invalshoek**

Een andere invalshoek die we zouden kunnen gebruiken, is een theologische invalshoek. Hierin stellen we ons met name de vraag wat de inhoud is van religie. De theologische vraag die we in het zojuist genoemde voorbeeld kunnen stellen is, in hoeverre religie voorschrijft dat een meisje daadwerkelijk moet bloeden tijdens haar huwelijksnacht als bewijs van haar maagdelijkheid, of überhaupt zou moeten aantonen dat ze maagd is. Hierin zullen de opvattingen binnen religies variëren, afhankelijk van de interpretatie van betreffende heilige geschriften en religieuze autoriteiten. Hoewel het lastig is exacte cijfers te achterhalen, valt in ieder geval al een geruime tijd een afname te bespeuren aan cosmetische genitale chirurgie voor vrouwen die religieus gemotiveerd is (Askari et al., 2019). Ook in het nieuwsbericht wordt de suggestie gewekt dat een deel van de operaties religieus gemotiveerd is, door te verwijzen naar onder andere de islamitische, koptische en Hindoestaanse gemeenschap.

**Psychologische
invalshoek**

Weer een andere invalshoek is een psychologische invalshoek. In de psychologie proberen we menselijk gedrag te begrijpen en te verklaren. We zagen al in het bericht dat de commerciële klinieken zich onderscheiden van de ziekenhuizen door puur faciliterend te leveren wat ze beloven, waar de ziekenhuizen en huisartsen eerder preventief voorlichting geven over de gevolgen van een dergelijke ingreep. Hierin zit ook een stukje psychologie: geprobeerd wordt om met het meisje dat voornemens is de operatie te ondergaan, te onderzoeken welke factoren haar gedrag kunnen verklaren, in de hoop dat met dit inzicht een weloverwogen keuze gemaakt wordt (Askari et al., 2019).

**Sociologische
invalshoek**

Vervolgens zou een invalshoek een sociologische invalshoek kunnen zijn. In de sociologie streven we ernaar sociale verbanden te begrijpen en te verklaren. In de context van ons voorbeeld zouden we kunnen onderzoeken welke effecten een multiculturele samenleving heeft op de acceptatie van een maagdenvlieshersteloperatie. We zouden ook kunnen onderzoeken op welke manier familieverhoudingen een rol spelen in de acceptatie van een dergelijke operatie, of hoe culturele verschillen zich verhouden tot de acceptatie van een operatie (zie bijvoorbeeld Ross et al., 2016). Ook hiervoor geldt dat binnen de sociologische invalshoek verschillende zienswijzen zullen bestaan ten aanzien van dergelijke vraagstukken. In het nieuwsbericht zien we dat er een sterke familiedruk uitgeoefend kan worden om de maagdenvlieshersteloperatie te ondergaan.

**Medische
invalshoek**

Weer een andere invalshoek in dit voorbeeld is een medische invalshoek. In de medische wetenschappen houden we ons bezig met het functioneren en genezen van het menselijk lichaam. We zagen in de statistieken uit het webbericht dat 40 procent van de meisjes niet bloedt bij een eerste keer seks. Binnen de medische wetenschappen zien we echter dat er niet altijd eenduidigheid is over dit percentage, en dat er überhaupt geen verband gelegd wordt tussen het wel of niet bloeden en maagdelijkheid (zie bijvoorbeeld Mishori et al., 2019).

**Bedrijfs-
economische
invalshoek**

We kunnen ook vanuit een bedrijfseconomische invalshoek naar deze zaak kijken. In de economische wetenschappen streven we ernaar om te verklaren (en soms ook te voorspellen) hoe de economie werkt. Een toegepaste vorm van economische wetenschappen is bedrijfseconomie, waar onder meer marketing en sales een onderdeel van zijn. In de marketing proberen

we een product of dienst op een aantrekkelijke manier bij een doelgroep bekend te maken, zodat dit leidt tot een grotere afzet (en/of omzet). Zo kunnen we ons de vraag stellen hoe groot de behoefte is aan genitale chirurgie en hoe dit het beste gepromoot kan worden (Herzig, 2009; Fern Allen, 2021).

Vanuit dat perspectief zien we in het bericht dat de aanleiding tot het oprichten van een maagdenvliesherstelkliniek werd ingegeven door een marketer, en dat de kliniek in wil springen op een groeiende vraag naar commerciële maagdenvlieshersteloperaties. Binnen deze invalshoek kun je een verschillende zienswijze hebben over de vraag hoe je het beste deze diensten succesvol kunt verkopen, en welke marketingstrategie hierin het beste zou kunnen werken.

Ten slotte stellen we ons vanuit een ethische invalshoek de vraag in welke mate het moreel juist is om een maagdenvlieshersteloperatie commercieel aan te bieden en uit te voeren. We kunnen een waardeoordeel hebben over deze praktijk, en hierin uiteenlopende opvattingen hebben. Een functionele methode kan hierbij dus helpen om dat goed in kaart te brengen. Zo zou een ethisch argument kunnen zijn dat het principiële niet goed is om maagdenvlieshersteloperaties uit te voeren, omdat de wens om dit te laten doen veelal ingegeven wordt door factoren buiten de betrokken meisjes om (zoals familiedruk of religieuze druk) en niet zozeer een intrinsieke wens van de meisjes zelf is. Dit druist in tegen de waarde 'vrijheid'.

Anderzijds zou men kunnen stellen dat het juist heel goed is dat dergelijke commerciële aanbieders er zijn. Het is nu eenmaal zo dat de meisjes in kwestie gevangen zitten in een bepaalde situatie, en dat voor hen de gevolgen niet te overzien zijn wanneer ze niet aan kunnen tonen maagd te zijn tijdens hun huwelijksnacht. Dit draagt dus bij aan de waarde 'veiligheid'.

In de praktijk worden verschillende invalshoeken nogal eens door elkaar gehaald in een discussie. Zo zien we dat de eigenaar van de maagdenvliesherstelkliniek diens praktijk moreel lijkt te rechtvaardigen door te stellen dat de operaties legaal zijn en dat er nu eenmaal een zeer duidelijke behoefte lijkt te zijn aan deze dienstverlening. Dit is een economisch en een juridisch argument ter onderbouwing van een moreel oordeel. Dat wringt. De vraag of iets moreel juist is, kan niet zomaar beantwoord worden met de stelling dat iets niet verboden is en goed verkoopt: beide argumenten zeggen namelijk vrij weinig over de vraag of iets ethisch gezien goed of fout is.

Juist omdat ethiek zich veelal op een spanningsveld tussen verschillende disciplines bevindt, of toegepast wordt in een bepaalde discipline, is het lang niet altijd eenvoudig om een scheiding aan te brengen. Tegelijkertijd leidt juist het in kaart brengen van deze scheiding tot een heldere en meer diepgaande discussie.

Ethische
invalshoek

1

1.6 Bedrijfsethiek?

Men wil de overlap tussen economie en ethiek wel eens aanduiden met de term 'bedrijfsethiek', als ware het een soort van toegepaste variant van de wetenschappelijke discipline ethiek. Sommigen gebruiken in een dergelijke context de term maatschappelijk verantwoord ondernemen (MVO). Deze

termen zijn door de jaren heen in verschillende contexten te pas en te onpas gebruikt, waardoor een strakke afbakening lastig te maken valt (Homer, 2022).

Veelgehoorde kritiek is dat een term als bedrijfsethiek een oxymoron is: een woord met daarin een tegenstelling (Collins, 1994). Een bedrijf heeft nu eenmaal een winst oogmerk, of moet op zijn minst kostendekkend zijn. Anders kan een bedrijf niet voortbestaan en zal het uiteindelijk failliet gaan. Dat betekent dus automatisch dat financiële overwegingen sterk de boventoon zullen voeren in een ethische afweging, en dat een ethische beslissing bij voorbaat niet (te) negatief mag uitpakken ten aanzien van de waarde 'welvaart/winst'. Dit leidt soms tot 'ruis' of 'vertroebeling' in de ethische besluitvorming, zeker ook omdat de meeste ethische beslissingsmodellen hier nauwelijks rekening mee houden en uitgaan van een afweging waarin meer ruimte is voor andere waarden.

Daar komt bij dat veel bedrijven geen natuurlijk persoon zijn, maar een rechtspersoon. Hierin zit een tweede vertroebeling binnen een ethische discussie, omdat een bedrijf veelal een abstract geheel is waarbinnen individuen een beslissing nemen uit naam van dit abstracte geheel. Deze beslissingen hebben daarmee niet noodzakelijkerwijs de voorkeur van het individu dat deze beslissing uit naam van het bedrijf neemt. Dat, terwijl ethische theorieën doorgaans juist uitgaan van individuele ethische afwegingen.

VOORBEELD

Energiedrankjes, gezond of toch niet zo?

Energiedrankjes zijn erg populair onder jongeren, en worden gretig in bijvoorbeeld de collegebanken geconsumeerd. De vraag is echter of deze drankjes wel goed zijn voor de gezondheid.

Het Voedingscentrum stelt het volgende: *'Energiedrank is frisdrank met cafeïne. Met uitzondering van de lichtvarianten, zit er vaak veel suiker in energiedrank. Door deze suiker levert energiedrank veel energie in de vorm van calorieën. Als je energiedrank drinkt krijg je niet meer energie, maar de cafeïne die erin zit kan wel je alertheid en concentratie verhogen. (...) Het advies is zo min mogelijk dranken met suiker te drinken, omdat dit de kans op overgewicht en diabetes type 2 vergroot. Ook light energiedrank staat niet in de Schijf van Vijf vanwege de zuren die je tanden aantasten. (...) De cafeïne in energiedrank geeft je lichaam geen energie in de vorm van calorieën zoals vetten, suikers en eiwitten dat wel doen. Cafeïne is een stof met een psychomotorisch stimulerend effect: het heeft invloed op wat je doet,*

voelt en denkt. Een hoeveelheid cafeïne van 75 mg of meer kan alertheid en concentratie verhogen. Cafeïne geeft je lichaam op zichzelf dus geen energie, maar kan je wel het gevoel geven meer energie te hebben. Hoe groot deze effecten zijn, verschilt per persoon.

Energiedrank is niet geschikt als sportdrank. Energiedrank wordt ingedeeld bij de hypertone dranken, vanwege het hoge suikergehalte. Het lichaam kan het vocht uit hypertone dranken minder snel en goed opnemen. Tijdens inspanning waarbij veel vocht wordt verloren door zweten, kunnen deze dranken daardoor juist verder bijdragen aan uitdroging van het lichaam. Ook kan het zorgen voor een klotsende buik en andere maag- en darmklachten. (www.voedingscentrum.nl, 2023).

Ook (andere) wetenschappers waarschuwen al jaren voor het schadelijke gezondheidseffect van energiedrankjes, met name in de combinatie met sport of alcohol (bijvoorbeeld Marczinski, 2014; Ruiz & Scherr,

2018; Rubio et al., 2022).

Vanuit ethisch oogpunt ligt het dus voor de hand om de vraag te stellen in hoeverre je als bedrijf die deze drankjes produceert, de verantwoordelijkheid hebt om mensen te waarschuwen voor de negatieve effecten van deze drankjes. Vanuit een economisch perspectief lijkt het echter niet zo'n handig idee om mensen je eigen product af te raden.

Als we de website van Red Bull – een producent van energiedrank – bekijken, zien we inderdaad toch een wat ander verhaal dan het Voedingscentrum ons vertelt. Het bedrijf stelt het volgende over haar energiedrank: *'Red Bull Energy Drink geeft je vleugels wanneer je deze nodig hebt – wanneer je aan het werk bent, tijdens het sporten, tijdens het studeren of als je aan het gamen bent, wanneer je op stap gaat, een festival bezoekt of als je gaat autorijden. Red Bull past perfect bij een active levensstijl.'* En: *'Het gebruik van Red Bull Energy Drink tijdens het sporten varieert per sport,*

de situatie en de atleet zelf. Red Bull Energy Drink kan worden gedronken voor, tijdens of na een sportieve inspanning. Red Bull Energy Drink is een functioneel product, maar het is geen dorstlesser.' Over cafeïne stelt het bedrijf het volgende: *'Cafeïne stond bij onze voorouders al bekend om haar stimulerende effecten. Een blikje van 250 ml Red Bull Energy Drink bevat 80 mg cafeïne, dat is dezelfde hoeveelheid als in een kop koffie. De Europese Voedsel Autoriteit (EFSA) heeft in 2009 geconcludeerd dat de ingrediënten van energiedranken niet schadelijk zijn. In 2015 en 2017 heeft de EFSA de veiligheid van energiedranken en hun ingrediënten nogmaals bevestigd.'*

Red Bull is sponsor van verschillende sporten, en in haar marketinguitingen maakt het graag gebruik van atleten die hun producten promoten. Wellicht is Red Bull Racing hiervan het meest in het oog springende voorbeeld (www.redbull.nl, 2023).

Het is logisch dat een bedrijf zoals in het voorbeeld 'Energiedrankjes, gezond of toch niet zo?' niet snel negatieve dingen zal zeggen over zijn eigen product. Het valt dan ook te verwachten dat de communicatie over het product erop gericht is consumenten over te halen het product aan te schaffen. Aan de andere kant zal het Voedingscentrum – toch een autoriteit op het gebied van gezonde voeding – niet voor niets waarschuwen voor de negatieve effecten van energiedrankjes. Ook de wetenschappelijke publicaties hieromtrent liegen er niet om.

Vanuit een ethisch perspectief zou een belangenafweging plaatsvinden waarin waarschijnlijk de waarden 'winst/welvaart' en 'gezondheid' de boventoon voeren. Een bedrijf dat nu juist rond moet komen van de productie van dergelijke producten, die ook nog eens razend populair zijn, zal niet snel de waarde 'gezondheid' voorop stellen en 'winst/welvaart' op een tweede plek. Dat, terwijl de communicatiemedewerker die de website ontworpen heeft, dat misschien zelf wel zou doen.

Wellicht is een redenering de andere kant op realistischer: een bedrijf zal andere waarden dan 'winst/welvaart' hoog in het vaandel hebben (denk aan een waarde als duurzaamheid), als dit hand in hand zou gaan met het realiseren van diezelfde waarde 'winst/welvaart'. Een voorbeeld hiervan zien we in het krantenbericht rondom Patagonia.

Wil dat zeggen dat een term als bedrijfsethiek per definitie onzin is? Waarschijnlijk niet, zolang we duidelijk en eerlijk zijn over het doel van de invalshoek. Om die reden maken we in dit boek een verschil tussen ethiek in economie aan de ene kant, en bedrijfsethiek aan de andere kant:

Ethisch
perspectief

Waar ethiek in economie de vraag stelt wat moreel juist is ten aanzien van ons economisch handelen, stelt bedrijfsethiek de vraag hoe men winst kan maken door het juiste te doen.

1

Bedrijfsethiek

Je kunt hier echter ook anders over denken. Bedrijfsethiek zou je ook kunnen definiëren als 'de studie van bedrijfsmatig handelen waarin morele kwesties een rol spelen' (Crane & Matten, 2019). In dat geval zou de discipline veel meer een gedragswetenschap zijn, waarbij ethische kwesties in het bedrijfsleven bestudeerd worden. Dat zou ook een interessante invalshoek zijn, maar het is niet de insteek van dit boek. Het doel van dit boek is namelijk om structureel de moraal te analyseren en te evalueren van professionals die werkzaam zijn in economische beroepen.

● AD

Oprichter Patagonia geeft miljardenbedrijf weg om klimaat te redden: 'De aarde is onze enige aandeelhouder'

De oprichter en eigenaar van het bekende outdoormerk Patagonia schenkt zijn bedrijf aan enkele goede doelen. De opbrengsten moeten de strijd tegen de klimaatverandering helpen financieren, zegt hij zelf op de website van zijn bedrijf.

De 83-jarige Yvon Chouinard geeft zijn bedrijf – met een geschatte waarde van bijna 3 miljard dollar – weg aan enkele stichtingen. Die moeten ervoor zorgen dat de opbrengsten van het bedrijf gaan naar de bescherming van het klimaat. 'De aarde is nu onze enige aandeelhouder', schrijft Chouinard op de site van Patagonia.

Yvon Chouinard is een Amerikaanse bergbeklimmer, filantroop en zakenman. Zijn outdoorbedrijf Patagonia staat bekend om zijn milieubewustzijn. Hij richtte eerder al het 1% for the Planet-initiatief op. 'We begonnen met onze producten, waarbij we materialen gebruiken die minder schade berokkenden aan de natuur', aldus Chouinard. 'We gaven 1 procent van onze verkoop elk jaar weg. Meer recent, in 2018, veranderden we het oogmerk van ons bedrijf naar: wij doen zaken om onze planeet te redden.' (...)

15 september 2022

Samenvatting

-
- ▶ In filosofie bestuderen we de fundamentele aard der dingen.
 - ▶ Ethiek is de wetenschap die zich bezighoudt met het structureel analyseren en evalueren van de moraal.
 - ▶ De moraal is iemands perceptie van wat ethisch juist is.
 - Een norm is gedrag dat kan worden waargenomen of verwacht teneinde een (of meerdere) waarde(n) te realiseren.
 - Een waarde is een wenselijk doel dat we willen nastreven en die richting geeft in het naleven van normen.
 - Een deugd is een morele competentie die voortvloeit uit een goed karakter.
 - Onder belang verstaan we materiële en immateriële behoeften voor het naleven van een norm.
 - ▶ Morele opvattingen kunnen we rangschikken door de toepassing van een vergelijkende methode: functionalisme.
 - Functionalisme is het vergelijken van verschillende oplossingen van een zelfde probleemstelling op basis van functionele gelijkwaardigheid.
 - Een functionele vergelijking maak je in drie stappen:
 - 1 Bepaal het morele dilemma.
 - 2 Breng de verschillende antwoorden (normen) op het morele dilemma in kaart.
 - 3 Probeer de herkomst van dit antwoord te verklaren door het te herleiden naar een achterliggend doel (waarden).
 - ▶ Ethiek is nauw verwant aan andere wetenschappelijke invalshoeken. Het kan een discussie *verdiepen* wanneer je opvattingen ten aanzien van een vraagstuk binnen een invalshoek houdt. Het kan een discussie *verbreden* wanneer je vanuit verschillende invalshoeken naar een vraagstuk kijkt.
 - Een invalshoek is een benadering ten aanzien van een situatie die hoort bij een bepaalde wetenschappelijke discipline.
 - Een opvatting is een zienswijze binnen een invalshoek.
 - Aanverwante vakgebieden kunnen zijn: juridische wetenschappen, theologie, psychologie, sociologie, medische wetenschappen en economische wetenschappen.
 - ▶ Soms noemt men het kruispunt van economie en ethiek 'bedrijfsethiek'. Hierbij worden ethische kwesties in de context van het bedrijfsleven bestudeerd.
 - Ethiek in economie stelt de vraag wat moreel juist is ten aanzien van ons economische gedrag.
 - Bedrijfsethiek stelt de vraag hoe men winst kan maken door het juiste te doen.
-

Literatuur

- Andrews, M. (2021). Narrative and truth in a world of alternative facts: The moral challenge for education, *Journal of Moral Education*, 50(1), 32-38.
- Amnesty International (2013). *Bad information, oil spill investigations in the Niger Delta*. Amnesty International Publications.
- Askari, L., Dekkers, M., Van Eeden, Q., & De Nooijer, A. (2019). *Verkenning 'schadelijke traditionele praktijken'*, Ministerie VWS.
- Bass, B. M. (1985). *Leadership and Performance Beyond Expectations*. New York: Free Press.
- Bass, M. B., & Steidlmeier, P. (1999). Ethics, character, and authentic transformational leadership behavior. *The Leadership Quarterly*, Vol. 10, Issue 2, Summer 1999 (pp. 181-217).
- Collins, J. W. (1994). Is business ethics an oxymoron? *Business Horizons*, Vol. 37, Issue 5.
- Crane, W., & Matten, D. (2019). Introducing Business Ethics. In: *Business ethics* (5th edition). Oxford: Oxford University Press.
- Donleavy, D., Lam, K., & Ho, S. (2008). Does east meets west in business ethics: an introduction to the special issue. *Journal of Business Ethics*, 79, 1-8.
- Fern Allen, S. (2021). Female genital cosmetic surgery. Deviance, desire and the pursuit of perfection, *Women's History Review*, 30(2), 339-340.
- Hakker, B. (2016). Het juiste DNA voor de juiste job. *Intermediair Magazine*, Vol. 23.
- Hayibor, S., Agle, B. R., Sears, G. J., et al. (2011). Value Congruence and Charismatic Leadership in CEO-Top Manager Relationships: an empirical investigation. *Journal of Business Ethics*, 102, 237.
- Herzig, R. (2009). The Political Economy of Choice, Genital Modification and the Global Cosmetic Services Industry. *Australian Feminist Studies*, Vol. 24, Issue 60 (pp. 251-263).
- Homer, S. T., & Gill, C. M. H. D. (2022). How Corporate Social Responsibility Is Described in Keywords: An Analysis of 144 CSR Definitions Across Seven Decades. *Global Business Review*, 0(0).
- House, R. J., & Howell, J. M. (1992). Personality and charismatic leadership. *The Leadership Quarterly*, Vol. 3, Issue 2, Summer 1992 (pp. 81-108).
- Javidan, M., & Carle, D. (2004). East meets West: a cross cultural comparison of charismatic leadership amongst Canadian and Iranian executives. *Journal of Management Studies*, 41(4) June 2004.
- Kant, I. (2004, origineel 1783). *Prolegomena to Any Future Metaphysics That Will Be Able to Come Forward as Science, with Selections from the Critique of Pure Reason*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Keith, G., & Iain, W. (1993). Multiple interpretations of the Rokeach value survey. *Journal of Social Psychology*, Vol. 133, Issue 6, December 1993 (pp. 797-805).
- Lehtonen, T. (2018). The Concept of Alternative Facts. In: L. Kääntä, M. Enell-Nilsson & N. Keng (Eds.), *Työelämän viestintä: VAKKI-symposiumi XXXVIII*. Vaasa 8.-9.2.2018, 213-224. Ontleend aan: http://www.vakki.net/publications/no9_fin.html
- Macaraig, C. E., & Fenton, A. J. (2021). Analyzing the Causes and Effects of the South China Sea Dispute: Natural Resources and Freedom of Navigation. *The Journal of Territorial and Maritime Studies*, 8(2), 42-58. <https://www.jstor.org/stable/48617340>

- Marczinski, C. A. (2014). Combined Alcohol and Energy Drink Use: Hedonistic Motives, Adenosine, and Alcohol Dependence. *Alcoholism: Clinical and Experimental Research*, Vol. 38, No. 7, July 2014
- Mishori, R., Ferdowsian, H., Naimer, K. et al. (2019). The little tissue that couldn't – dispelling myths about the Hymen's role in determining sexual history and assault. *Reproductive Health*, 16, 74.
- Nyholm, S., & Smids, J. (2016). The Ethics of Accident-Algorithms for Self-Driving Cars: an Applied Trolley Problem? *Ethical Theory and Moral Practice*, 19, 1275-1289.
- Rokeach, M. (1973). *The nature of human values*. New York: Free Press.
- Rokeach, M. (1979). From individual to institutional values. In: *Understanding human values, individual and societal*. New York: Free Press.
- Ross, C. T., Strimling, P., Ericksen, K. P., Lindenfors, P., & Mulder, M. B. (2016). The Origins and Maintenance of Female Genital Modification across Africa Bayesian Phylogenetic Modelling of Cultural Evolution under the Influence of Selection. *Human Nature*, 27, 173-200.
- Roszko, E. (2016). Fishers and Territorial Anxieties in China and Vietnam: Narratives of the South China Sea Beyond the Frame of the Nation. *Cross-Currents: East Asian History and Culture Review E-Journal*, No. 21 (December 2016).
- Rubio, C., Cámara, M., Giner, R. M., González-Muñoz, M. J., López-García, E., Morales, F. J., Moreno-Arribas, M. V., Portillo, M. P., & Bethencourt, E. (2022). Caffeine, D-glucuronolactone and Taurine Content in Energy Drinks: Exposure and Risk Assessment. *Nutrients*, 14(23), 5103.
- Ruiz, L. D., & Scherr, R. E. (2018). Risk of Energy Drink Consumption to Adolescent Health. *American journal of lifestyle medicine*, 13(1), 22-25.
- Schaafsma, D., & Wernaart, B. (2023). Sexual rights in practise, a pursuit in sexual pleasure. In: B. Wernaart (Ed.), *Applied Human Rights*. Wageningen: Wageningen Academic Publishers (pp. 277-297).
- Schwartz, S. H., & Bilsky, W. (1990). Toward a theory of the universal content and structure of values: Extensions and cross-cultural replications. *Journal of Personality and Social Psychology*, 58(5), 878-891.
- Schwartz, S. H., Cieciuch, J., Vecchione, M., Davidov, E., Fischer, R., Beierlein, C., Ramos, A., Verkasalo, M., Lönnqvist, J.-E., Demirutku, K., Dirilen-Gumus, O., & Konty, M. (2012). Refining the theory of basic individual values. *Journal of Personality and Social Psychology*, 103(4), 663-688.
- Shteynberg, G., Gelfand, M. J., & Kim, K. (2009). Peering into the 'Magnum Mysterium' of Culture: The Explanatory Power of Descriptive Norms. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 40(1), 46-69.
- Statman, D. (1996). Hard cases and moral dilemmas. *Law and Philosophy*, 15, 117-148.
- Stiles, J. (2011). Brain development and the nature versus nurture debate. *Progress in Brain Research*, Vol. 189 (pp. 3-22).
- Wernaart, B. (2013). Methods. In: *The human right to adequate food, a comparative study*. Wageningen: Wageningen Academic Publishers.
- Zhang X., Liang L., Tian G., Tian Y. (2020). Heroes or Villains? The Dark Side of Charismatic Leadership and Unethical Pro-organizational Behavior. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17(15), 5546.

Media

- Van Gool, R., & Van de Ven, C. (2020, 14 September). Wij zijn het nieuwe nieuws. *De Groene Amsterdammer*.
- NOS op 3 redactie (2019, 3/5 april). Omstreden maagdenvliesherstel is verdienmodel voor klinieken. *NOS op 3*.
- Nagtzaam, P. (2019, 28 juni). Drank op het werk? 'Waar ben je dan als werkgever mee bezig?' *RTL nieuws*.

Redactie (2012, 5 juni). Strandwacht ontslagen om redden drenkeling buiten eigen zone. *AD*.

Redactie (2021, 3 augustus). Caster Semenya niet op Spelen, maar discussie over testosteron-gehalte van atletes blijft. *de Volkskrant*.

Ter Rele, A. (2022, 28 december). Het conflict om de Zuid-Chinese Zee laait verder op nu de Amerikanen terugkomen. *Trouw*.

Persberichten

Autoriteit Persoonsgegevens (2018, 16 oktober). BrainCompass past werkwijze aan na onderzoek AP.

Juridische teksten

The UN General Assembly (1948, 10 December). *The Universal Declaration of Human Rights*, GA resolution 217 A.

Gedragscodes

Shell (2015). *Onze gedragscode, de juiste beslissingen nemen*. Shell International Limited.

Websites

www.BrainCompass.com

www.shell.com

www.energydrink-nl.redbull.com

www.voedingscentrum.nl